

Kulturhistorisk inventering

TORSÅNGS KYRKOGRÅRD OCH GRIFTEGRÅRD

Torsånga socken, Borlänge kommun
Dalarnas län

Antikvarisk rapport 2022:1

Kulturhistorisk inventering

TORSÅNGS KYRKOGRÅRD OCH GRIFTEGRÅRD

Torsångs socken, Borlänge kommun
Dalarnas län

Antikvarisk rapport 2022:1

Författare
Kristoffer Ärnback

Omslag: Kyrkogårdens södra ingång med kyrkobyggnadens vapenhus och den medeltida bogårdsmuren.

Fotografier: Om inget annat anges: Kristoffer Ärnäck, Dalarnas museum. Om inget annat anges härstammar rapportens kartor från Lantmäteriets tjänster *Historiska kartor* samt *Kartor, flygbilder och ortnamn*. Kartorna används i rapporten under Dalarnas museums avtalsnummer: ©Lantmäteriet 12014/00618. Gravkartorna kommer från Stora Tuna och Torsånga pastorat.

© Dalarnas museum 2022

Tryck Dalarnas museum, Falun, 2022

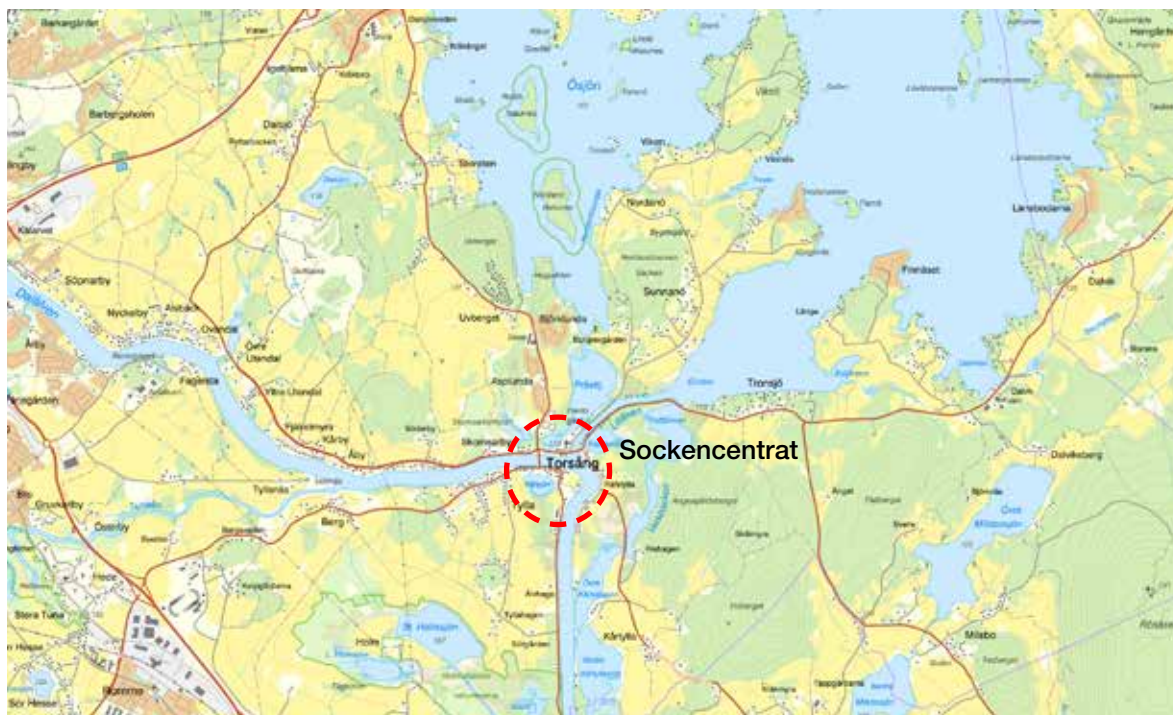
INNEHÅLL

Inledning	7
Kyrkogårdarna idag	11
Torsånga kyrkogård	12
Torsånga griftegård	19
Kulturhistoriska sammanhang	24
Historisk kronologi	26
Sockenbeskrivning och historik	32
Kyrkogårdshistoria	50
Personhistoriskt intressanta gravvårdar	70
Kulturhistoriska värden	84
Övergripande värden	87
Värdefulla strukturer kopplade till gravvårdar	91
Värdefulla gravvårdar på kyrkogården	92
Värdefulla gravvårdar på griftegården	96
Källor	102

Bilaga 1 – Kulturhistoriskt värde

Bilaga 2 – Kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar, Torsånga kyrkogård

Bilaga 3 – Kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar, Torsånga griftegård

Ovan: Sockencentrats läge i förhållande där Dalälven möter Runn. Sockencentrat är beläget i den sydvästra delen av nuvarande Torsångs socken, med gränsen mot Stora Tuna socken och Skomsarby fjärding bara några hundra meter västerut.

Nedan: Kyrkogården och griftegårdens läge invid vattenvägarna i Torsångs sockencentrum.

INLEDNING

Bakgrund

På uppdrag av Stora Tuna och Torsånga pastorat har Dalarnas museum genomfört inventeringar av Torsånga kyrkogård och griftegård. Inventeringsarbetet utfördes av byggnadsantikvarie Kristoffer Ärnäck under hösten 2021 och rapportskrivningen ägde rum under vintern 2021.

Syfte och användningsområden

Syftet med inventeringen är att undersöka på vilka sätt Torsånga kyrkogård och griftegård (två olika anläggningar) samt dess olika beståndsdelar är kulturhistoriskt värdefulla. Inventeringen ska utöver detta peka ut särskilt kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar för hänsynsfull hantering i framtida förvaltning av kyrkogårdarna och deras kulturhistoriska värden.

Inventeringen utgår ifrån en situation där allt fler gravvårdar återlämnas till Sveriges församlingar. För att en sådan utveckling skall kunna ske på ett hållbart sätt krävs rutiner för hur särskilt värdefulla gravvårdar ska hanteras i framtiden. Med inventeringsrapporten som underlag kan församlingen upprätta en plan för vilka gravvårdar som bör bevaras, vilka som kan återanvändas och vilka som kan tas bort efter att de återlämnats till församlingen. Rapporten kan utgöra ett underlag för ställningstaganden i en vård- och underhållsplan för begravningsplatsen. Bedömningar och riktlinjer ska ses som förslagsvaror som ska ses över och uppdateras kontinuerligt, minst vart tionde år.

Rapportens upplägg

Rapporten inleds med en översiktlig beskrivning av vad som finns på kyrkogården i dag. Därefter följer en historik som beskriver bygdens och kyrkogårdens förflutna, samt kulturhistoriska värderingar.

Process och metod

Inventeringen började med ett omfattande fotograferingsarbete med syfte att studera och dokumentera kyrkogården och dess gravvårdar. Detta skedde under hösten 2021. Parallellt med inventeringsarbetet genomfördes en historisk efterforskning. Den historiska efterforskningen innefattade studier av äldre fotografier, kartor och handlingar rörande Torsånga kyrkogårdar vid Landsarkivet i Uppsala. Arbetet har även innefattat litteraturstudier om Torsångsbygden, samt bearbetning av föregående kulturhistoriska inventeringar genomförda av 1994 av Dalarnas museum genom Lisskulla Werkmäster. Efterforskningen resulterade i kapitlet *Kulturhistoriska sammanhang*.

Efter den inledande fasen med inventerings- och dokumentationsarbete samt historiska efterforskningar bearbetades det insamlade materialet i en

värderings- och urvalsprocess som beskrivs i nästa avsnitt samt i bilaga 1. Centrala gravvårdskommitténs *Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar*, Länsstyrelsen Dalarnas *Riktlinjer för kyrkogårdsinventering* samt Riksantikvarieämbetets *Plattform Kulturhistorisk värdering och urval* har varit vägledande för värderings- och urvalsprocessen. Med tydlig redovisning av ställningstaganden och metoder hoppas Dalarnas museum vinna förankring hos framtida användare av denna rapport. Alla moment i arbetsprocessen har genererat rapportmaterial, och själva rapportskrivningen bestod främst i att sammanställa de olika pusselbitarna. Arbetsprocessens sista moment var layout samt kart- och bildredigering.

Kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar

Gravvårdar är grundläggande byggstenar på kyrkogården och bidrar till kyrkogårdsupplevelsen. De kan bidra med starka berättelser om intressanta personer, livsöden och sorg. Gravvårdar kan även användas som ett pedagogiskt verktyg för förmedling av bygdens framväxt och utveckling till besökare på en kyrkogårdsvandring. Alla gravvårdar har kulturhistoriskt värde eftersom alla gravvårdar, i någon mån, kan förmedla dessa berättelser och ingår i kyrkogården som helhetsmiljö. I denna rapport redovisas gravvårdar som Dalarnas museum bedömer vara av *högt* eller *mycket högt* kulturhistoriskt värde. De uppfyller ett eller flera av följande kriterier:

- Del av områdeskaraktär
- Gravvård med gårdsnamn
- Inskription på gravvård
- Lokal företeelse
- Lokal historia
- Material och hantverk
- Ovanlig på kyrkogården
- Personhistoria
- Särskilda kvaliteter
- Tidig gravvård på kyrkogården
- Gravvård med titel

Ovanstående egenskaper beskrivs närmare i bilaga 1.

Lagskydd

Kulturmiljölagen skyddar helheten på en begravningsplats. I vården av en begravningsplats ska dess betydelse som en del av kulturmiljön beaktas. Begravningsplatsen som helhet ska vårdas och underhållas så att dess kulturhistoriska värde inte minskas eller förvanskas.

Skyddet av begravningsplatser omfattar tillståndsplikt för rivning eller väsentlig ändring av en så kallad *fast anordning*. Enligt Riksantikvarieämbetet

bör återlämnade gravvårdar räknas som fast anordning, och skyddas därmed av tillståndsplikten enligt kulturmiljölagen. Är gravvårdarna belägna på ursprunglig plats ska de inte föras upp på inventarieförteckningen. Återlämnade gravvårdar som inte står kvar på ursprungliga plats, exempelvis lösa järnhällar, skall emellertid föras upp på inventarieförteckningen.

I begravningslagen står det att återlämnade gravanordningar med kulturhistoriskt värde om möjligt ska lämnas kvar på begravningsplatsen. Det innebär indirekt att gravstenarna övergår till att bli fast anordning på kyrkogård och skyddade enligt lag. Dalarnas museum har som uppgift att bedöma gravstenarnas kulturhistoriska värde. Riksantikvarieämbetet är mycket tydlig i sin vägledning om att förhandsbeslut i form av utpekande eller gallring i ett kunskapsunderlag inte är möjligt. Det är alltså inte lämpligt att utgå ifrån någonting annat än just kulturhistoriskt värde vid framtagande av en inventering.

I vilken mån en gravvård besitter sådana värden att den ska sparas kan enbart avgöras av Länsstyrelsen.

Några av kyrkogårdens äldsta gravvårdar är belägna i dess sydvästra hörn. Här finns bland annat gravar tillhörande kyrkoherdar, socknens äldsta gravmonument som står utomhus samt graven över korpral Blom, som var föreståndare på Ornäsloftet kring sekelskiftet år 1900.

KYRKOGÅRDARNA IDAG

Följande kapitel består av karaktäriseringar av Torsånga kyrkogård och griftegård som anläggningarna såg ut under inventeringen. Karaktäriseringen är övergripande och syftar till att måla upp en överskådlig bild av anläggningarna och deras olika beståndsdelar. Värderingar av anläggningarna och deras gravvårdar behandlas mer ingående i ett senare kapitel.

Vy mot kyrkobyggnaden och kyrkogårdens östra ingång från Lillälvens strand. Den del av kyrkogårdsmuren som syns till vänster i bilden är troligen medeltida.

Torsånga kyrkogård

Översikt och topografi

Torsånga kyrka och kyrkogård ligger i den södra delen av nuvarande Torsånga socken. Sockenkyrkan och kyrkogården är placerade på ett näs mellan Dalälven i söder, Lillälven i öster och Prästtjärnen i norr. Under slutet av 1850-talet grävde Korsnäsbolaget en kanal mellan Dalälven och Ösjön via Prästtjärnen, öster om kyrkan och kyrkogården. Till följd av detta omges näset idag på alla sidor utom i norr av vattenvägar. Närheten till vattnet präglar hela socknen som den är formad idag: bebyggelsen är i huvudsak samlad till små och mellanstora byar i öppna och hävdade betes- och odlingslandskap kring stränderna vid Dalälven, Milsbosjöarna, Runn och Ösjön. I väster angränsar Torsång till Stora Tuna socken. Söderut finns Gustafs socken, i öster Vika och i norr Aspeboda och Stora Kopparbergs socknar.

Kyrkoplatsen i Torsång anses vara en av de äldsta i Dalarna, men den nuvarande kyrkobyggnaden uppfördes troligen först under sent 1300-tal eller tidigt 1400-tal. Kyrkogårdens södra del är medeltida: murarna i norr uppfördes först 1864 och är kallmurade. Den medeltida muren i söder är en bruksmur. Den nuvarande kyrkogården är cirka 3000 kvadratmeter stor (inklusive utrymmet där kyrkobyggnaden står), och har en femkantig grundform med raka sidor utom i söder. I anslutning till kyrkogårdens sydvästra hörn finns ett gravkapell som uppfördes som bårhus omkring 1807, och utanför kyrkogården i nordöst en högre spånklädd klockstapel. Klockstapeln byggdes under 1500-talet, och kröntes 1624 med en spira. Norr om klockstapeln finns ett

församlingshem. Direkt söder om kyrkogården ligger socknens klockargård som även inrymt kaplansbostad. Under en period låg även Torsånga pastors-expedition på klockargården.

Kyrkobyggnaden

Kyrkobyggnaden har en rektangulär grundform med framträdande långskepp. I norr finns en utbyggnad med sidokapell och sakristia. Sidokapellet kallas »finnkuren« eller *Crusebjörnska gravkoret*. Utbyggnaden är troligen, enligt Hakon Ahlberg i *Dalarnas kyrkor i ord och bild*, tillkommen omkring år 1500: samtidigt som vapenhuset i byggnadens sydvästra hörn. Byggnadens stomme är blottlagd och består av murade naturstensblock med en tegelgesims ovan. Även pelare, valv, dörr och fönsteromfattningar är utförda med tegel. Byggnaden kröns av ett högre skarpvinklat sadeltak klätt med skiffer. Kyrkobyggnaden beskrivs mer ingående bland annat i *Dalarnas kyrkor i ord och bild* (1996).

Gravkapell, f.d bårhus

I kyrkogårdens sydvästra hörn finns ett timrat falurött gravkapell med svarta knutlådor. Byggnaden kröns av ett flackt sadeltak klätt med pärt. Byggnaden har hängrännor av trä. Huvudingången till gravkapellet utgörs av järnslagna svarta dubbelporlar i trä. Det finns även en ingång från kyrkogården till en toalett som inryms i byggnadens östra delar. Byggnaden uppfördes ursprungligen som bårhus cirka 1807, men byggdes om till gravkapell 1953 efter

Likbod från 1807 i kyrkogårdens sydvästra hörn. Byggnaden omdanades under 1953 till gravkapell och försågs i samband med detta med nya dörrar med dekorativt smide utfört av Halvar Schedin efter förlaga av Inge Lundquist. Arkitekt Gösta Lilliemarck ledde ombyggnationen.

ritningar av arkitekt Gösta Lilliemarck. De nuvarande dörrarna mot söder tillkom i samband med ombyggnaden: smidet är utfört av Halvar Schedin efter förlaga av Inge Lundquist. Innan bårhuset fanns ett benhus från 1735 på samma plats.

Söder om byggnaden finns en belysningsarmatur ritad och tillkommen samtidigt som bårhuset ombyggdes till gravkapell.

Klockstapel

Klockstapeln uppfördes under 1500-talet och anses vara den äldsta kvarvarande klockstapeln i Dalarna. Vid undersökningar 2014 framkom att stapeln är byggt i material med tydliga högmedeltida behuggningsspår, så kallad sprättäljning. Troligen härstammar detta virke från en tidigare klockstapel.¹ Den nuvarande klockstapeln spirkröntes 1623 och genomgick större renoveringar 1732, 1794 och 1955. Klockstapeln har även renoverats 1925, 1938, 2006 och 2011. Ursprungligen tros den ha varit brädklädd men har senare fått spånbeklädnad. Antagligen har det skett i samband med någon av de tidiga, omfattande renoveringarna. Klockstapeln är belägen nordost om kyrkan. Den har i nedre delen sluttande nord- och sydfasader med bred utvidgning i basen och rak avslutning över midjan. Vid klockkammaren böjer sig motsvarande fasader utåt igen för att avslutas i ett brutet spåntak. Väst- och ostfasaden är raka och, mitt för klockkammaren, slutna. Samma fasader bär även mönstertäckning, då i form av runda spån i rader, jämnt placerade över fasaderna, vilket delar upp de i övrigt näbbformade fasadspånen i olika partier. På dessa sidor sträcker sig även strävor upp mot klockkammaren, tre på vardera sida där två går i linje med fasaderna och den tredje strävar ut ifrån dem. I övrigt är stapeln svarttjärad. En stor del av de spån som idag klär stapeln, framför allt på byggnadsverkets sydsida och på dess nedre fasaddelar, är troligen tillkomna vid renoveringarna under 1920- och 1950-talen.

Kyrkogårdsmur och ingångar

Kyrkogården omgärdas av murar i natursten, som är kallmurade i skalmursteknik med fyllning av jord och stenskrävor. Den västra delen av den södra muren fogades dock med cementliknande bruk troligen under 1950-talet. Kyrkogården utvidgades norrut 1864 varvid murarna flyttades och kompletterades. De södra murarna är sannolikt medeltida, och hade brädtak under 1600- och 1700-talen. Kyrkogården hade i äldre tider två ingångar i form av två stigportar. Dessa revs och ersattes med de nuvarande vitputsade tegelstolparna 1816. Stolparna är murade i tegel med profilerat krön och täcks av tältaksformiga kopparplåtshuvar med förgyllda klot ovanpå. Ovanpå kloten finns förgyllda kors. De nuvarande grindarna i smidesjärn sattes upp 1839 och bär skyltemblem i mässing med järnpilar och krokar runt om. På emblemen står årtal för grindarnas färdigställande (1839) och namn på dåvarande kyrkoherden E. O. Schultzberg, komministern S. Tersserus samt kyrkvärdarna

¹ Smedberg, 2015

Öster om kyrkogården finns en klockstapel som anses vara den äldsta kvarvarande i Dalarna, och som innehåller vissa byggnadsdelar från högmedeltiden, troligen hämtade från en tidigare klockstapel på platsen.

Grindarna till kyrkogården pryds med mässingsemlen som berättar om tillkomsten av grindarna 1839.

Den västra delen av kyrkogården. Gångarna på Torsånga kyrkogård är grusade och kantsatta med röd sandsten.

Johan Görsson i Wiken och Lars Andersson i Tylla. Grindarna och grindstolparna renoverades 2017–2020. Vid kyrkogårdens sydvästra hörn finns inristningar på stenar i muren, som markerar historiska högvattenstånd i Lillälven. Bland årtalen återfinns bland annat 1825, 1860 och »-99«.

Gångar och plan

Kyrkogården genomskärs av ett system av grusbelagda gångar: en bred gångväg i öster och två parallella smalare gångvägar i norr och väster. Gångarna är kantsatta med kantstenar av röd sandsten. I söder finns en gångväg mellan kyrkogårdens södra och östra ingångar. Framför kyrkobyggnadens västra ingång finns en större grusplan. Utrymmet mellan vapenhusets ingång och den södra ingången är lagt med kullersten. Utrymmet närmast kyrkobyggnaden i norr och söder är asfalterat.

Bänkar, skötselstationer och belysning

De nuvarande bänkarna är i enkla parkmodeller med ofärgat trä på stålrostomme. Kyrkogården omfattar en skötselstation norr om kyrkobyggnaden och väster om sakristian. Skötselstationen utgörs av en planering med bus-

kage, några soptunnor, ett tappställe och redskapsställ. Utrymmet är stensatt med röda sandstensplattor. Kyrkobyggnaden är belyst nattetid av moderna armaturer som är placerade på kyrkogården.

Skötselstation nordväst om kyrkobyggnaden med tappställe, redskapsställ, plantering och soptunnor.

Växtlighet

Lönnar och lindar växer intill de södra och norra kyrkogårdsmurarna, och vid kyrkogårdens nordvästra hörn finns en björk. På själva kyrkogården finns endast mindre växtlighet i form av rygghäckar, enstaka ormbunkar och planteringar vid gravvårdarna.

Särskilt framträdande karaktärsdrag

Kyrkogården i Torsång är av ansevärd ålder. Ett viktigt spår av detta är kvarvarande delar av kyrkogårdens medeltida bogårdsmur. Kyrkogårdens yttervarv är belagt i huvudsak med större familjegravar som markeras av påkostade gravmonument. Innervarven i norr har en mer sammanhållen karaktär som är typisk för den moderna epoken 1930–1980 med i huvudsak bredlåga gravstenar som avskiljs av varandra med rygghäckar.

Vy från griftegårdens ingång. Anläggningen ger ett monumentalt intryck med symmetriska gravrader och påkostad modernism närmast mittaxeln. Korset på bilden markerar en minneslund, men där fanns ursprungligen ett gravkapell.

Ekonomibyggnader söder om griftegården.

Torsånga griftegård

Översikt och topografi

Torsånga griftegård är belägen intill Dalälven, söder om det historiska sockercentrat och väster om Tylla. Begravningsplatsen åtskiljs från övrig bebyggelse av öppen och hävdad odlingsmark. På andra sidan älven i öster ligger Råfstylla. Begravningsplatsens anfert utgörs av en björkallé från Tyllavägen, som fortsätter axiellt in på begravningsplatsen till ett stort träkors vid en minneslund intill älven.

Bodar och ekonomibyggnader

Söder om begravningsplatsen finns två små ekonomibyggnader i trä med enkel utformning. Båda byggnaderna har flacka sadeltak klädda med pannplåt respektive lertegel. Båda byggnaderna har locklistpanel som är målad med trätjära.

Gränser, ingångar och parkeringsplats

Begravningsplatsen har en avlång form som i princip följer älvstranden i öster och håller en rak gräns mot det öppna landskapet i väster. En tät formklippt granhäck växer kring större delen av anläggningen. Längs älvstranden i nordöst finns även en trädridå som bildar som en fond mot vattnet. Utanför granhäcken i väster finns en symmetrisk rad med Ornäsbjörkar. I sydöst mot älven är granhäcken förnyad och har ännu inte växt upp till full storlek. Begravningsplatsens huvudingång är belägen mot väster och markeras av två grindstolpar murade av natursten med krön i älvdalskvartsit, på vilka det vilar förgyllda korsklot. Grindarna in till begravningsplatsen är av smidesjärn. Närmast ingången vilar granhäcken som avgränsar begravningsplatsen på stödmurar i huggen granit. Vid ingången till begravningsplatsen finns även en järnstång för att binda fast hästar. Sydväst om huvudentrén finns en parkeringsplats. Begravningsplatsen har även en enklare ingång i söder med grindar i smidesjärn på enkla granitstolpar.

Gångar och plan

Begravningsplatsens gångar är grusade. Gångnätet utgår från två huvudaxlar som följer anläggningens grundform och löper längs med dess kanter från norr till söder. Mellan dessa löper mindre gångar. Axiellt med begravningsplatsens huvudingång löper en större gång som slutar vid en minneslund med ett stort träkors. På var sida om denna gång finns rader med större familjegravar. I övrigt är de flesta av begravningsplatsens familjegravar belägna i yttervarvet längs med den granhäck och trädridå som omger anläggningen. I de kvarter som utbildas av gångnätet finns främst utglesade allmänna varvsstrukturer och senare tillkomna urngravar. I söder finns en askgravplats.

Skötselstation satt med röd sandsten, vilket är typiskt för tiden kring 1900-talets mitt. Stensättningen kan dock vara nyare än så.

Belysning, bänkar och skötselstationer

Vid parkeringsplatsen i sydväst finns enklare svarta belysningsarmaturer med lykta. Liknande armaturer finns även på begravningsplatsen, bland annat vid en skötselstation i den östra delen av anläggningen. Skötselstationen är stensatt med röda sandstensplattor och omfattar förutom tappställe och redskapsställ ett antal soptunnor. Enkla träbänkar med stålstomme finns placerade på anordnade bänkplatser.

Växtlighet

Som tidigare nämnts omgärdas hela begravningsplatsen av en tät formklippt granhäck. I anslutning till begravningsplatsen men utanför granhäcken växer bland annat flikbladig björk, lind och gran. Inne på begravningsplatsen finns flera rönnar och tujor samt rygghäckar och flertalet mindre planteringar. Vissa av de mindre planteringarna är kantsatta med antingen röd sandsten eller sarg i cortenplåt.

Kyrkogårdens västra gräns markeras av en storvuxen granhäck och en krans med symmetriskt placerade flikbladiga björkar. Kring ingången finns resterna av en stödmur och en anordning för att ställa hästar.

Vy mot griftegårdens norra delar.

Askgravplatser och minneslundar

Axiellt med begravningsplatsens huvudingång finns en öppen plats med ett stort kors, där det även finns en minneslund. Söder om den öppna platsen finns en yta som är stensatt med röd sandsten intill en planering med vintergrönt och en storvuxen tuja. På platsen finns även en parkbänk, en ljushållare i svarteloxerad metall och en hexagonal brunnsanordning i betong med frilagd ballast. Söderut på begravningsplatsen finns en askgravplats formad som en kyrkbåt, med sarg av grovhuggen granit på vilken det sitter kopparplaketter. Inuti stensättningen finns en planteringsbädd med en mångfald av olika blommor och växter.

Särskilt framträdande karaktärsdrag

Trots vissa äldre inslag i form av exempelvis större familjegravar från tidigt 1900-tal och enstaka gravvårdar i före detta allmänna varv i norr, är begravningsplatsen tydligast präglad av tiden efter 1900-talets mitt. Bland annat finns många bredlåga modernistiska gravvårdar och framträdande områden med urngravar. Särskilt utmärkande som helhet är den massiva granhäck som omgärdar anläggningen, den monumentala anfarten med allé, ingång med massiva stenstolpar och korset vid minnesplatsen.

Minneslund vid Dalälven med ljusarm, fontän, parkbänk och vintergrön växtlighet.

Båtformig askgravplats på griftegårdens södra del. Området planerades ursprungligen som en parkmiljö, senare för urngravar.

KULTURHISTORISKA SAMMANHANG

Följande kapitel består av redogörelser kring olika kulturhistoriska sammanhang som bedöms ha haft en inverkan på begravningsplatsens tillkomst, utveckling och formgivning. Sammanhangen behandlar även bland annat begravningsplatsens lokalhistoriska kontext samt dess historia i förhållande till allmän kyrkogårdshistoria.

Foto: Vy mot klockstapeln från kyrkogårdens norra del 1946.

Sven Berg 1946, Stora Kopparbergs Bergslags aktiebolags bildsamling. Dalarnas museums bildsamling.

HISTORISK KRONOLOGI - KYRKOGÅRDEN

<i>Tid</i>	<i>Händelse</i>
Medeltid	Torsånga socken bildades. Den nuvarande kyrkoplatsen som troligen varit en gammal kultplats ianspråktoes sannolikt i samband med detta för bygget av en första kyrka och anläggandet en av kyrkogård. Åtminstone den södra delen av nuvarande kyrkogårdsmuren är medeltida.
1288	Torsånga socken nämndes för första gången i skrift.
1357	Kopparbergets icke-territoriella församling bildades inom socknen.
1300-tal eller 1400-tal	Den nuvarande kyrkobyggnaden uppfördes under sent 1300-tal eller tidigt 1400-tal.
ca 1500	Kyrkobyggnadens vapenhus, sakristia, samt »finnkuren« uppfördes.
1554	Kopparbergs socken bildades och delar av dåvarande Torsånga socken överfördes dit.
1638	Byarna Kårtylla och Milsbo överflyttades till Torsånga socken från Stora Tuna socken. Syftet med detta var att öka socknens skattebärighet.
1600-talets mitt	Den Crusebjörnska släkten på Stora Ornäs inrättade begravningskor i finnkuren, som än idag markeras av en stenhäll över makarna Jesper Crusebjörn och Anna Ribbing ritad av Sigurd Curman 1912.
1661	Torsång drabbades av en svår vårflood. Vattnet trängde upp i nivå med stenarna på kyrkgolvet och den Crusebjörnska graven skadades svårt. Bland annat kom graven med Jesper Crusebjörns fru Anna Ribbing att vattenskadas så att kistan behövde tas upp och läggas på en katafalk. Lillälvens vattenflöde var tillräckligt högt för att det skulle gå att åka båt in genom kyrkogårdens östra port. Sista maj samma år fanns inte mindre än fem båtar förtöjda på kyrkogården. Kyrkogårdsmurarna var omgärdade av vattnet och underminerades så att de på vissa ställen höll på att ramla ihop. Under 1600- och 1700-talen täcktes murarna, åtminstone den södra, av brädtak (»hufwar« av bräddor) och i början av 1600-talet fanns fyra ingångar till kyrkogården - en i varje väderstreck. I slutet av århundradet återstod emellertid endast två portar med lås kvar: en god och en elak. Det framgår bland annat av uppteckningar om andra översvämningar att dessa portar låg i söder och i öster. I omskrivningen av vårflooden 1661 anges även att det funnits ett bårhus på norra sidan av kyrkan, som nåddes via en liten port där.

Vy från läktaren mot predikstolen och till vänster »finnkuren« eller Crusebjörnska gravkoret. Foto: Karl-Erik Forsslund 1921. Dalarnas museums bildsamling.

1735	En benkammare uppfördes på kyrkogårdens västra del och rödmålades samma år. Byggnaden nyttjades för att förvara benrester som kom upp till ytan på kyrkogården exempelvis när man grävde nya gravar eller efter högvatten. Kammaren nåddes via en öppning i form av en trappa i muren, som dessvärre tillsammans med benkammaren är avlägsnad. På byggnaden stod följande vers utskriven: »Si de ingen kan undvika Si hvad döden har för magt. Si här bli vi alla lika, Där man oss i jorden lagt. Ty här bäddas hvar om annan, Rikes med den armes ben, Täck och skröplig läggs tillsammans, Hjälten paras med klen.«
1805	Den sista begravningen ägde rum i Crusebjörnska gravkoret.
1807	Ett knuttimrat rödmålat bårhus som under 1900-talet användes som gravkapell uppfördes i kyrkogårdens sydvästra hörn. Byggnaden används idag bland annat som badrum. Kyrkogården framträdde samma år på en karta över »kyrkoherdens och Capellans Bostellen«. Där framgår det att kyrkogårdens murar var cirka 37 meter långa i öster och väster, 53 meter i söder och 42 meter i norr.
1808	Alltsedan 1808 hade man valt att begrava de döda i varv eller rader i Torsång. Den första begravningen i varv började »på kyrkogården ifrån öster Norra hörnet«. År 1819 påbörjade man för andra gången varvbegravning vid norra hörnet.
1816	Benkammaren nedrevs och var vid tillfället då så full av de dödas ben att den höll på att falla omkull. På samma plats som kammaren stått grävdes en grav där man nedlade samtliga av de ben som dittills förvarats i byggnaden. Samma år renoverades kyrkogårdsmuren och man tog ner de då trasiga takhuvarna samt ersatte de dåvarande portarna eller stigluckorna med nya grindstolpar och snickrade grindar.
1839	De nuvarande grindarna till kyrkogården i smidesjärn sattes upp.
1854	1854–1864 Lantmätare, sockenombud och kronoombud samlades i sockenstugan för att förbereda en utvidgning av kyrkogården 1854. Mark till den nya delen av kyrkogården avstyckades från pastorsboställets ägor. Först var det tänkt att utvidgningen skulle ske österut men efter protester från sockenborna valde man på grund av detta samt även markens beskaffenhet att expandera norrut i stället. Utvidgningen skedde med 24 alnars bredd och parallellt med gamla muren, så att ganska stora delar av det befintliga murverket kunde sparas. Den norra sidan av den gamla muren revs dock först 1864 och ersattes då av en ny omkring den utvidgade kyrkogårdsytan. Några utdrag från sockenbornas åsikter i frågan om utvidgning var att:

	Den östra sidan ansågs oformlig och »oumbärlig för whad han nu tjenar till bade sommar och winter och den långa mur som der skulle uppföras kom nu dock ej att intaga annat än en snid kilform och skulle genomskäras av vägen intill kyrkan och således lemnade liten begravningsplats«. Sockenborna ville dessutom behålla den gamla muren kring kyrkogården. »Skall å kyrkogården göras någon förstoring bör det ske på westra sidan. Låt dessa bastanta uråldriga murar ännu stå någon tid, dessa bårrgårdar dem våra förfäder så kraftfullt uppfört, och som omhuldat deras stoft och förmår äfwen göra det år oss och våra aflidna.«
1862	1862 Torsånga landskommun bildades och profana frågor överflyttades till hantering inom landskommunen.
1865	I samband med att man genomförde utvidgningen norrut cirka 1864 ritades en ny plan för hur kyrkogården skulle beläggas (1865). Det är emellertid oklart om den någonsin realiserades till fullo. Enligt planen skulle kyrkogården komma att omges av en symmetriskt planterad trädkrans. Gångsystemet skulle bestå av en böljande cirkulär och trädkantad stig omkring kyrkobyggnaden. Längs anläggningens västra sida skulle det finnas 12 större familjegravar och i hörnet mellan vapenhuset och kyrkobyggnaden ytterligare två. Därutöver skulle hela anläggningen utgöras av smala linjegravar i öst-västlig riktning.
1936	Ett förslag till omläggning av kyrkogården presenterades. Av förslaget framgår det att de allmänna varven tagits bort och i sin helhet ersatts av allmänna gravplatser. Gravplatserna placerades i enhetliga rader i prydliga kvarter avskilda av gruslagda gångar i rätvinklig komponering förutom i söder, mellan anläggningens södra och östra ingång där en svängd väg kvarstod. Planen visar även hur enskilda gravar skulle komma att åtskiljas av stenramar eller stensättningar, vilket de även gjorde åtminstone fram tills 1990-talet. De allmänna varven omdanades dock till enskilda gravplatser redan i början av 1900-talet.
1950-tal	Ett litet område öster om kyrkobyggnaden iordningställdes för urngravar.
1952	Torsånga landskommun uppgick i Stora Tuna landskommun.
1953	Bårhuset från 1807 byggdes om till gravkapell och bisättningsrum.

HISTORISK KRONOLOGI - GRIFTEGÅRDEN

<i>Tid</i>	<i>Händelse</i>
1894	Kyrkostämman i Torsånga socken hade beslutat att skaffa mark till en ny begravningsplats och inhämtat tre förslag till markområden som kunde vara lämpliga att nyttja till en sådan. Av de tre förslagen var ett beläget öster om Lillälven och resterande två i Tylla by. Ett av dessa områden söder om Dalälven i närheten av den dåvarande bron, och det andra österut vid den så kallade <i>Högudden</i> . Det var det senare förslaget som kom att bli aktuellt och marken införskaffades genom ägobyte 1897. Man ansåg att platsen var bra eftersom den låg en bit från den allmänna vägen, bebodda gårdar och hade ett vackert läge.
1905	F Hallberg upprättade en »Planterings Karta Till Torsånga Nya Begravningsplats«. Kartan godkändes och fastställdes samma år. Enligt kartan skulle enskilda gravplatser komma att ordnas längs anläggningens ytterkanter. Man planerade även tre kvarter som skulle innefatta allmänna gravplatser. Dessa tre kvarter kom senare att delas upp till fem. Begravningsplatsens sydöstra del föreslogs göras till ett parkliknande område med grupper av buskar samt fristående barr- och lövträd.
1906	Ett gravkapell i trä uppfördes. Gravplatsen ansågs samma år redo för att börja användas, även om planeringsarbetet och planteringarna inte var färdiga. Det var endast begravningsplatsens nordöstra del som blivit helt iordningställd. Den östra bågformiga sidan mot Dalälven var ännu bevuxen med snår, och inte planterad med karaganahäck som längs västra sidan.
1907	Den första gravsättningen ägde rum.
1914-1929	E Haglöf upprättade ett förslag till planering av nya begravningsplatsen, som delvis omarbetades 1925 av arkitekterna Magnus Dahlander och Elis Werner. Förslaget fastställdes 1929 och kom i första hand att beröra planeringen av den södra och sydöstra delen av begravningsplatsen. Det parklika kvarter som föreslogs i ursprungsritningen hade då ersatts av ett kvarter med allmänna gravar och barngravar. Man planerade även tre rader med familjegravar utmed gången mellan gravkapellet (där det nuvarande korset står) och begravningsplatsens ingång. Mellan gravraderna och gången skulle man plantera björkar. Ingången till anläggningen skulle förstärkas med grindstolpar i sten eller betong med enkla järngrindar.

1928	Arkitekterna Dahlander och Werner lämnade förslag med ritningar till nya grindar och till ombyggnad av det dåvarande gravkapellet, som man ansåg dåligt byggt och ej värdigt sin uppgift. Det fanns även förslag om att ordna slänten mellan begravningsplatsen och älven som park. Arkitekterna framhöll vidare att det var viktigt att socknen tillsatte en kyrkogårdsnämnd som kunde upprätta föreskrifter om hur gravarna fick utformas. De rekommenderade att begränsa urvalet till kors av järn eller trä, av tidigare bruklig typ på de allmänna gravarna, samt att marken kring dessa borde sås med gräs. Familjegravarna ville man förse med en låg kulle antingen kantad med sten och försedd med låg gravvård eller utan kantsten och med högre gravvård.
1930-talets mitt	En kyrkogårdsnämnd tillsattes och ett kompendium med instruktioner för kyrkogårdsnämnden och enskilda gravägare hade upprättats.
1938	Det uppstod skador och olägenheter på begravningsplatsen till följd av att älven dämades upp när Bergslaget byggde dammanläggning vid Långhagsforsen nedström Torsång. Man arbetade vidare med de omlägnings- och anläggningsarbeten som föreslagits redan 1925, men arbetet tog närmare två decennier och blev ändå något avvikande mot ursprungsritningarna. Exempelvis tillkom aldrig någon park mellan begravningsplatsen och älven, vissa kvarter ändrades till sin form och andra ianspråktogs aldrig. Den ursprungliga karaganahäcken i väster avlägsnades och ersattes med en granhäck, som med tiden kom att omsluta hela anläggningen. Inte heller entrépartiet utformades enligt Dahlanders och Werners ursprungliga ritningar.
1950	Torsånga församling sökte tillstånd för att riva gravkapellet, som hade använts för sista gången på 1930-talet och därefter nyttjats för andra ändamål. Byggnaden revs troligen i början av 1950-talet. Torsånga församling planerade under 1960-talet att uppföra en ny stenbyggnad där det gamla kapellet stått, men detta realiserades aldrig.
1960	Den sista gravsättningen i allmän grav ägde rum. Därefter frigjordes ytor som varit allmänna varv för omläggning till urngravplatser.
1972	Ett högt träkors placerades på platsen där gravkapellet stått.
1983	En minneslund anordnades kring träkorset, där det gamla kapellet stod.

Bild på sockenvapen från Torsång ur Dalarnas museums kulturhistoriska samling. Vapnet fastställdes 1945 och distribuerades av Torsånga hembygdförening. Foto: Dalarnas museums bildsamling.

SOCKENBESKRIVNING OCH HISTORIK

Torsånga socken

Torsånga socken bildades under tidig medeltid och anses tillsammans med Nås och Ål som en av de äldsta socknarna i Dalarna. Socknen nämndes i skrift första gången 1288 och sträckte sig då ända upp till Sundborns- och Svärdsjöskogarna. Området som senare blev Falun och Kopparberget ingick i Torsånga socken fram tills 1554, då (Stora) Kopparbergs socken bildades. Kopparberget hade dock redan från 1357 en egen icke-territoriell församling och Kopparbergs kyrka. I samband med att Kopparbergs socken avsöndrades från Torsång minskade socknen betydligt i avseende på geografisk storlek och

mängden invånare. För att socknen skulle kunna bibehålla sin skattebärlighet flyttades därför Kårtylla och Milsbo till Torsång från Stora Tuna socken 1638. Till följd av 1862 års kommunalreformer bildades Torsånga landskommun, som 1952 inkorporerades i Stora Tuna landskommun. I samband med detta flyttades socknens nordligaste byar Liljan, Norsbo och Hinsnoret till Stora Kopparbergs landskommun, som senare uppgick i Falu stad och från 1971 Falu kommun.²

Kopparbergslagen och bondesamhället -1870

Dalarna uppdelas av tradition i Övre Dalarna och Dalabergslagen. Till Dalabergslagen hör Kopparbergslagen samt Öster- och Västerbergslagen. Kopparbergslagen består av de nuvarande socknarna Aspeboda, Enviken, Stora Kopparberg, Sundborn, Svärdsjö, Torsång och Vika. Kopparbergslagen och dess kulturlandskap har under mycket lång tid formats av det bitvis mycket omfattande bergsbruk som ägt rum där. I Torsånga socken finns Dalarnas äldsta påträffade fornlämning kopplad till järnframställning – vid Ösjöns sydvästra strand bearbetades sjömalm till järn redan kring 100–200 e. kr. Namnet Kopparbergslagen kommer emellertid av närheten till Kopparberget och den protoindustriella gruvbrytning och kopparförädling som skedde i gruvan och omlandet från tiden kring år 1000.

Till följd av kopparhanteringen bildades nya samhällsgrupper där i synnerhet *bergsmännen* kommit att omskrivas rätt flitigt. Bergsmännen kom även att sätta prägeln på kulturlandskapet i samtliga av ovan nämnda socknar bland annat genom uppförandet av för Dalarna ovanligt stora gårdar. Kopparhanteringen kom dock att prägla livet för många fler än bergsmännen. Förutom den arbetskraft som ansamlades vid gruvor och verk var bergsbruket enormt bränslekrävande. Från 1600-talet utvecklades därför en ganska avancerad flottnings- och kolningsapparat som syftade till att förse gruvan med ved och virke. Dessa verksamheter involverade den landsbygdslevande befolkningen långt bortom gruvans närmaste omland, något som beskrivs mer ingående nedan. Även om Torsånga socken innefattar ett antal bergsmansgårdar var den största delen av befolkningen innan 1800-talets senare hälft jordbrukare med bisyssla, som förvisso ofta var knuten till bergsbruket på ett eller annat vis.

Stora Ornäs - bergsmansgården som blev Sveriges andra museum

Torsånga socken i sin nuvarande utbredning omfattar endast fem gårdar som haft andelar i Kopparberget: den största tillhörde kyrkoherden i Kopparbergs församling som var skattskriften i Torsång. I övrigt fanns bergsmansgårdar i Ornäs, Tomnäs, Utanmyra och Liljan. Även Burgrevgården nordost om kyrkan var bergfrälse åtminstone vid tiden för storskiftet, som inträffade

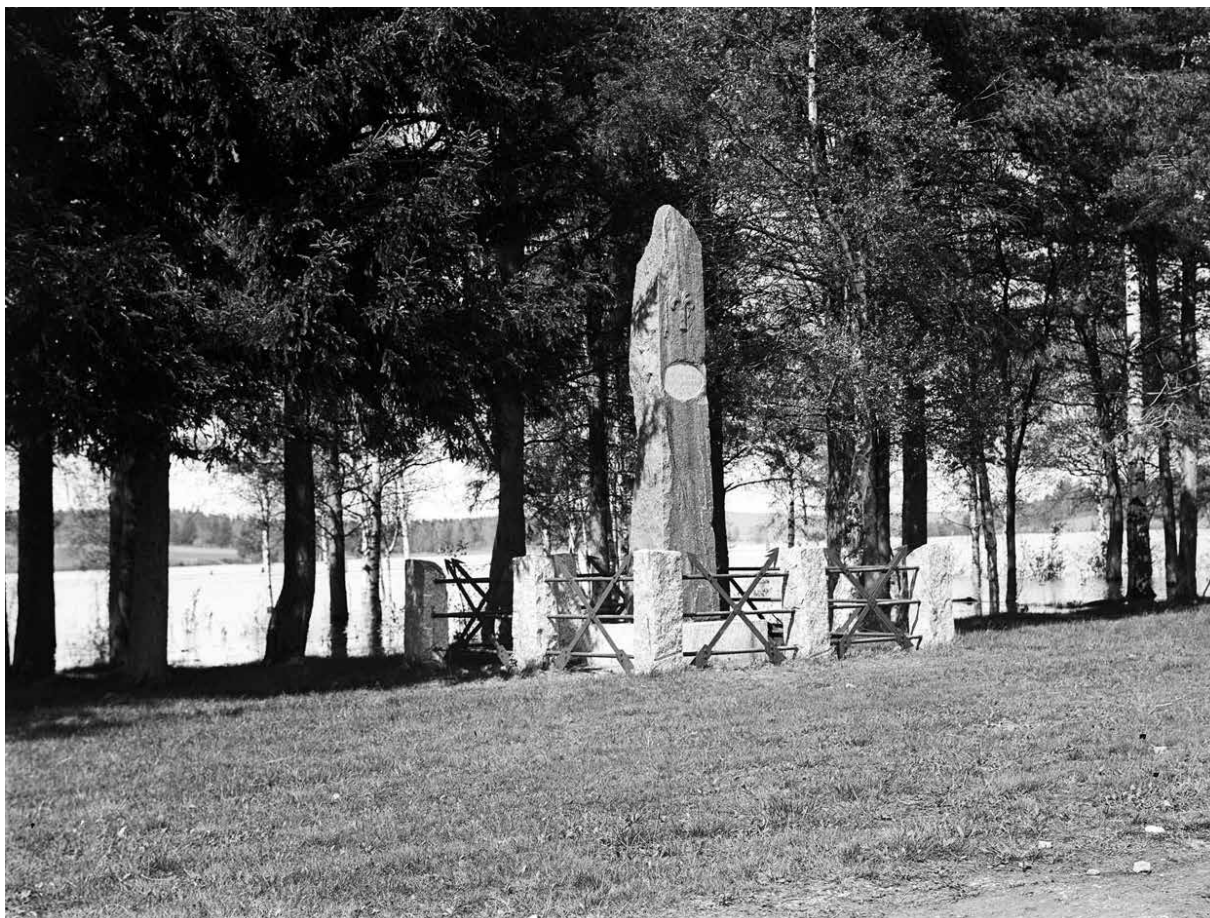

*Ornäsloftet från sydöst. Byggnaden började om-
danas till sitt nuvarande
utseende under 1700-ta-
let, då dåvarande ägaren
Jacob Brandberg kom att
inreda byggnaden till ett
museum - Sveriges andra.
Okänd fotograf och okänt
årtal, Dalarnas museums
bildsamling.*

i Torsångabygden under 1850-talet. Antalet bergsmansgårdar i socknen var större innan Kopparbergs socken bildades 1554.

Ornäs omnämndes första gången 1368, som en by med sju bönder. Dessa gårdar kom senare att sammanslås till en stor frälsegård, alltså en skattebefriad gård. Den första kände ägaren till storgården Ornäs var Stig Hansson, som var fogde i Östra Silvberg och landshövding i Dalarna. I egenskap av dessa titlar och troligen även genom viss privat handel med Hansastaden Lübeck hade Hansson lyckats ackumulera ett ganska omfattande kapital under sin livstid.³ Troligen var det Stig Hansson som lät uppföra Ornäsloftet, en ovanligt stor och idag helt unik loftbyggnad med förvaringsutrymmen, övernattningsrum och festsal. Byggnaden är den enda som finns bevarad från senmedeltiden på Ornäs, men var när den uppfördes sannolikt del i ett ganska omfattande månghussystem.

Byggnaden blev sedermera känd eftersom Ornäs kom att omskrivas i berättelsen om Gustav Vasas äventyr i Dalarna vintern 1520–1521. Uppgifter om Gustav Vasas äventyr i Dalarna nedtecknades mot slutet av 1550-talet och utgavs först i Biskop Peder Svarts krönika över Gustav Vasa. Troligen dikterade

konungen själv berättelsen, och då mer än 30 år sedan den faktiskt inträffade. Skriften och de platser som Gustav Vasa sade sig ha besökt kom dock att få en mycket stor betydelse under nästkommande sekler. Redan under 1666 fick Sverige som första land någonsin en förordning för vård av fornminnen och ett antikvitetskollegium. Till följd av detta genomfördes en omfattande inventering av runor, fornminnen, byggnader, traditioner med mera som skulle kunna »främja fäderneslandets heder och namnkunnighet».⁴ Bland de cirka 500 företeelser som upptecknades var många kopplade till Gustav Vasa, som vid 1600-talets slut intog en väsentlig roll i den svenska historieskrivningen. Ornäsloftet var självskriven i denna berättelse, och hade blivit besöksmål på grund av anknytningen till Gustav Vasas dalaäventyr redan 1636, när blivande kung Karl X besökte platsen.⁵

Vasaäventyret fortsatte att växa i betydelse under 1700-talet genom diverse privata initiativ. Ornäsloftets dåvarande ägare Jacob Brandberg lät under sin livstid inrätta ett museum över Gustav Vasa i byggnaden. Loftet genomgick från och med 1741 en ganska omfattande renovering, varvid byggnaden

Minnessten över Gustav Vasa norr om kyrkobyggnaden, vid den nuvarande hembydsgården. Monumentet uppfördes i början av 1900-talet. Foto: Kurt Alinder 1920, Dalarnas museums bildarkiv.

4 Juvander, 2004, 9

5 Juvander, 2004, 10

Barn vid Ornsloftet. Längst bak i mitten skymtar korporal Blom som var föreståndare vid loftet kring sekelskiftet år 1900. Foto: W G Wahlström, Dalarnas museums bildsamling.

rödfärgades och de övre stockvarven kläddes med fjällpanel.⁶ Byggnaden fick även större fönsteröppningar, trappuppgång och »jungfruburar«. Det ovanligt tidiga museet förefaller haft ett ganska tydligt syfte att använda historien i propagandasyfte, och under romantiken och det tidiga 1800-talet fick det ytterligare aktualitet. Detta var kanske till stor del tack vare historikern Anders Fryxell, som skrev om Gustav Vasas äventyr i *Berättelser ur svenska historien*. Fryxells version av berättelsen var kraftigt utökad jämfört med Peder Svarts ursprungliga krönika och påverkade synen på Gustav Vasa hos generationer av svenskar. Ornsloftet blev snart en turistattraktion att räkna med och har förekommit mycket flitigt på vykort från det sena 1800-talet och fram till vår tid. År 1897 köptes Ornsloftet av svenska staten och i samband med detta utsågs korporalen Jon Blom (född 1830 i Rättviks socken) till tillsyningsman för anläggningen. I tjänsten ingick en årlig lön om 300 kronor och fri bostad i den »vaktarebostad« som låg bredvid loftet. I och med korporal Bloms tillträde som tillsyningsman fick anläggningen sin första guide. Blom var dock inte bara soldat utan hade även arbetat som småskollärare i sin hemsocken Rättvik, och sedan som lärare i socknens enda folkskola. Korporal Blom var således en

⁶ Juvander, 2004, 10

erfaren pedagog, och många var det som fick lyssna till hans lektioner på Ornäs innan han dog år 1912 och begravdes på Torsånga kyrkogård.

Ornäs och Crusebjörnska gravkoret

Stora Ornäs historia som bergsmansgård slutade inte med Stig Hansson. År 1623 förvärvades gården av Peter Kruse, adlad Crusebjörn tack vare sina insatser för svensk handel. Kruse kom ursprungligen från Lübeck och hade framgång som köpman i Stockholm innan han kom till Ornäs. På plats i Dalarna verkade han för att utveckla järnhanteringen och anlade med framgång flera bruk bland annat i Silverbys socken. Kruse belönades rikligt för sina insatser och blev så småningom ståthållare och landshövding i Säter och Södra Dalarnas län. Kruse donerade tillsammans med sin fru Cecilia Ingwaldsdotter Rehn en ny predikstol till kyrkan i Torsång 1624. Den Crusebjörnska graven i *Finnkuren* i Torsånga kyrka är vilorum för ättlingar till Peter Kruse och vittnar om det inflytande som bergsmännen och deras släkter kunde ackumulera i socknen. Under 1700-talet användes begravningskoret dessutom av medlemmar ur släkten Brandberg, som ägde Stora Ornäs då.⁷ Bland dessa är förut nämnda Jacob Brandberg utmärkande inte bara för sitt museum, utan även för sin starka koppling till Kopparberget. Brandberg började arbeta som avrads- och vågskrivare på kopparkontoret i Falun 1709, sedan bergsman 1711, postmästare i Falun 1715–18, bokhållare vid gruvan 1729 och slutligen bergslagskamrer 1748.

Bergsmännen och kyrkogården

Bergsmännen och personer med anknytning till bergsmansgårdarna är vid sidan av prästerskapet den enda grupp som lämnat beständiga och kvarvarande avtryck kopplade till gravskicket under bondesamhället i Torsång. Gruppen hade stora ekonomiska tillgångar och kunde därför kosta på exempelvis epitafium, gravvårdar i beständiga material och gåvor till kyrkan. Samtidigt är Torsånga kyrka ganska välbevarad till sin medeltida karaktär och ursprungliga storlek, med en kyrkogård som endast utvidgats en gång (läs mer nedan). Paradoxalt nog kan detta åtminstone delvis förklaras med den avsaknad av bergsmän inom socknen som uppstod till följd av att Torsånga norra delar avsåndrades till Kopparbergs socken 1554. Redan 1357 hade bergsmännen som nämnts en icke-territoriell församling inom socknen, med egen betydligt större tegelkyrka uppförd under 1400-talet med delar från 1300-talet. Det är tydligt att de ekonomiska resurser som ackumulerades vid gruvan åtminstone efter medeltiden spenderades utanför den nuvarande socknens gränser. Kyrkogården som den framträder idag återspeglar vid sidan av ovan nämnda egenskaper och företeelser dock främst berättelser knutna till tiden efter 1800-talets mitt, varför mer utförlig information om bondesamhällets övriga aspekter utelämnas ur denna rapport. Griftegården är i sin helhet tillkommen efter sekelskiftet år 1900 och tillhör således helt industrisamhället.

Torsånga skilje uppströms sockencentrat. Skiljet byggdes under lång tid och nyttjades för att skilja ut det virke som skulle vidare till Runn och sågverken kring sjön. Foto: Karl-Erik Forsslund 1921, Dalarnas museums bildsamling.

Industrisamhället i Torsång 1870-1980

Under 1800-talets sista decennier skedde en omvälvande förändring av Sverige, som även kom att lämna betydande avtryck i Dalarna. Innan 1870 var de flesta av landskapets invånare jordbrukare, ofta med någon bisyssla. Efter 1870 introducerades nya förutsättningar som med tiden ledde till en förskjutning från bondesamhället till *industrisamhället*. Industrisamhällets stegvisa inträde markeras bland annat av järnvägens tillkomst, ekonomisk värdeökning och privatisering av skogarna, förändringar av jordbruket exempelvis i form av storskiftet och införsel av nya tekniker, bildandet av nya sociala grupper genom

folkrörelser samt tätortsbildning med nya arbeten och sysselsättningar till följd. Över tid och särskilt under 1900-talet kom en allt högre andel av befolkningen att ha lönearbete som sin huvudsakliga sysselsättning, och jordbruket kom att bli en bisyssla i den mån det fanns kvar. Gränsen mellan bondesamhälle och industrisamhälle är inte alltid glasklar, vissa uttryck som brukar framställas som typiska för bondesamhället vidmakthölls på sina håll långt in på 1900-talet i vissa delar av Dalarna. Likväl fanns redan tidigt protoindustriell tillverkning av allt från metall till textilier i landskapet.

*Flottbron över älven vid sockencentrat i Torsång.
Foto: Karl-Erik Forsslund
1921, Dalarnas museums
bildsamling.*

Småbrukare och storbrukare i industrisamhällets första skede

Övergången mellan bondesamhälle och industrisamhälle var som nämnts inte definitiv och många av Torsånga sockenbor livnärde sig åtminstone till del som småbrukare med säsongsbundna bisysslor in på 1900-talet. Många sys-selsatte sig exempelvis med skogsarbete om vintern och flottning från maj till senhösten, samtidigt som jordbruket och gården vidmakthölls. Andra bedrev jordbruk samtidigt som man hade hantverksorienterade bisysslor. I Torsånga socken fanns exempelvis flera små snickerier samt tillverkning av vävskedar, laggkärl, skidor, ekor, mässings- och kopparföremål. Ett gott exempel på detta är paret Garfvés rullgardinsfabrik i Storsten, som invigdes cirka 1870. En illustrativ berättelse i sammanhanget är rullgardinsmakarna Karl och Kristina Garfvés livsöde:

Karl Garfvé föddes 1838 i Möklinta och kom till Torsång som dräng för sin faster Emma Zetterberg, som var fru till socknens dåvarande klockare. År 1866 gifte sig Karl med Kristina Karlsdotter från Storsten och 1876 flyttade paret till Kristinas föräldrahem där. Cirka 1870 kom Karl och Kristina att tillsammans med Karls bror börja tillverka och sälja rullgardiner. Gardinerna tillverkades i papper, under hösten och vintern, och målades med schablon-mönster. Vid tiden för flytten till Storsten hade Karls bror lämnat företaget. Det äkta paret arbetade dock vidare med verksamheten, som gick bra. Om våren reste Karl ut på vägarna med dragkärra och sålde gardinerna. Resorna gick till andra delar av Dalarna samt Hälsingland, Gästrikland och Medelpad. När järnvägarna började byggas ut kunde Kristina skicka fler gardiner på tåg varefter lagret tog slut under arbetsvandringarna. Efter några år köpte Karl en häst och kom då att besöka även Jämtland, Härjedalen, Värmland, Närke och Västmanland. Paret Garfvé tillverkade också kaffekvarnar som de sålde jämte gardinerna.⁸ Troligen gick affärerna ganska bra: parets gravsten på Torsånga kyrkogård är en ordentlig bautasten i tidstypisk tidig 1900-talsstil. Genom hantverk eller sysselsättning inom de industrier som så småningom bildades runt om i socknen gick det att ackumulera kapital på ett sätt som troligtvis varit främmande för de flesta innan industrisamhällets intåg. Det var först i samband med detta som gravvårdar i beständiga material blev vanliga mer allmänt, vilket är mycket synbart på Torsånga kyrkogård. Industrisamhällets genombrott medförde på det stora hela en välståndsökning för många, även om samhället nog också kom att bli ännu mer tydligt skiktat i och med ojämn fördelning av tillgångar.

Sågverksindustri och flottning i industrisamhället

Flottning och sågverksindustri har ofta framhållits som den mest tongivande verksamheten i Torsång under industrisamhället. Dalälven började användas för flottning redan under 1600-talet, men den syftade under en lång peri-

od endast till att förse verksamheterna kring Kopparberget med bränsle och byggnadsmaterial. Stora Kopparbergs Bergslag hade från 1600-talets slut särskilda privilegier med ensamrätt till att köpa ved från socknarna i Västerdalarna utom Transtrand, och även flera socknar i Österdalarna. Dessa privilegier avskaffades först under 1800-talet, ungefär samtidigt som storskiftet genomfördes i Övre Dalarna. Till följd av storskiftet privatiserades skogsmarken och det blev möjligt för enskilda bönder att köpa och sälja avverkningsrätter till utomstående aktörer. Ny teknologi och i synnerhet ångsågen möjliggjorde industriell tillverkning av sågade trävaror samtidigt som förbättrade kommunikationer i form av Gälve-Dala-banan möjliggjorde transport av dessa såväl inom som utom Sverige.⁹

Det första storskaliga sågverket vid Runn var Korsnäs Sågverks AB. Sågverket grundades på initiativ av samma personer som arbetat för att få till

Farstuvisten hos Haglöfs i Tronsjö, förr StorKuses. Den Haglöfska släkten från Tronsjö och Dalvik innefattade under 1800-talet många storspelmän, men är kanske mest känd för Dalviksbördige Viktor Haglöf, som startade en ryggsäcksfabrik. Foto: Karl-Erik Forsslund 1921, Dalarnas museums bildsamling.

Vy över sågen och kvarnen i Ornäs. Anläggningen grundades av Nils Ekström från Värmland, men köptes kring sekelskiftet år 1900 av företaget Siljans Kol AB, senare Skogens Kol AB. Foto: AB flygtrafik, Dalarnas museums bildsamling.

järnvägsförbindelsen mellan Falun och Gävle, och företaget var troligen väl uttänkt. En nyckelfigur i sammanhanget var officeren och lantmätaren Georg de Laval som lät köpa upp skogsmark i Järna och Sollerö socknar redan 1854–1855, när järnvägsförbindelsen fått koncession och kunde börja byggas. Sågverket stod färdigt 1858, samtidigt som två andra konkurrerande sågar vid Hosjön i Vika socken. Flottning för Korsnäsbolagets räkning började 1856. Till en början flottades timret via ett skilje i Nyckelby till Torsång och sedan via Lillälven och vidare över Runn. Redan 1859 färdigställde Korsnäsbolaget dock en egen kanal från älven via Prästjärnen till Ösjön, och började i samband med detta bygga på vad som senare skulle bli *Torsånga skilje*. Där skildes Korsnäsbolagets virke ut för vidare transport över Ösjön.¹⁰

Korsnäsbolaget var som nämnt inte ensamma om att etablera sågverksindustri i trakterna kring Runn under 1800-talets senare hälft. Förutom Carlfors Sågverksaktiebolag och Kopparbergs-Hofors bolags sågar etablerade Bergslaget Tisksågen utanför Falun under 1870-talet. I slutet av samma årtionde fick även Ornäs en såg vid Faxåns utlopp i Ösjön. Intill sågverket fanns en kvarn och på platsen anlades med tiden även kolmilor och senare kolugnar. Företagets huvudintressent var värmlandsbördige Nils Ekström, som kommit till Torsång och arbetat som flottningsinspektör innan han började med sågverket. Med tiden blev verksamheten så pass omfattande att Ekström kunde kallas sig »patron« och flytta in på Söderby gård i Skomsarby. Även uppströms Torsång etablerades flera sågverk under perioden 1865–1890: Nyckelbysågen, Fagersta Ångsåg, Tyllsnäs Ångsåg och Uddnäs Ångsåg.¹¹

1890-talet blev den stora sågverkstiden för Runn och en livlig period i Torsång. Skiljet byggdes om och utvidgades kontinuerligt i samklang med att sågverken växte. År 1895 försågades nästan 1 700 000 sågtimmerstockar på anläggningarna kring Runn – nästan allt detta virke passerade Torsånga skilje. År 1899 flyttade Korsnäsbolaget till en ny såg i Gävle och flera andra sågbolag kom även att lägga om och minska sin verksamhet. Ornäsågen köptes vid sekelskiftet år 1900 av företaget Siljans Kol AB, från 1920 Skogens Kol AB, men fortsatte verksamheten fram tills slutet av 1950 då anläggningen såldes till Stora Kopparbergs Bergslags AB och lades ned. Verksamheten omfattade under Skogens Kols ledning även utvinning av biprodukter vid kolningen: terpentin, tjära och träspnit. Ornäsågen var en betydelsefull arbetsplats i bygden och sysselsatte närmare 75 personer. Även i Tronsjö fanns en Ångsåg under perioden 1920–1936.¹²

I samband med att sågverksperioden avtog efter sekelskiftet år 1900-talet blev cellulosaindustrin högaktuell och flottningen förlöpte i alltmer intensiv takt för att försörja det snabbt växande behovet av massaved vid pappersbruken. Rekordåren 1915 och 1917 passerade nära 13 miljoner klampar Torsånga

10 Ibid

11 Ibid

12 Ibid

skilje. Aktiviteten i Runn minskade emellertid stadigt, och under vissa år var Skogens Kol i Ornäs ensam om att ta ut virke ur skiljet i Torsång. Skiljet upphörde 1949 och de stora kvantiteter som flottades på älven under 1960- och 1970-talen passerade förbi Torsång. Flottningen på Dalälven upphörde definitivt 1970 för att övergå till transporter med lastbilar och på järnväg.¹³

Flottningen och sågverksindustrin i Torsånga socken återspeglas väl genom yrkestitlar och personhistoriskt viktiga gravvårdar på båda kyrkogårdarna. Inte minst kan tillkomsten av den nya griftegården åtminstone delvis förklaras med den stora inflyttning som skedde till socknen från 1800-talets mitt och framåt. Flottningen och sågverksindustrin krävde arbetskraft och var troligen en bidragande orsak till att det skedde en stor inflyttning till socknen under 1800-talets senare hälft. Befolkningsökningen nådde dock sin kulmen 1910 och kom därefter att avta under resterande delen av epoken industrisamhället.

Sjöfart på Runn

Nyttjandet av ångbåtar var avgörande för flottningen över Runn under 1800-talets senare del och under 1900-talet. Redan i flottningens vagga användes skutor för transport av ved från Torsånga bom till Falun. Större virkesdimensioner fraktades i så kallade *flot*, som riggades med segel och skeppades över sjön. Denna verksamhet var beroende av rätt vindar, annars kunde varje färd ta en evighet. I och med ångbåtarnas införsel skapades förutsättningar för att frakta virke över sjön oberoende av väder. I samband med att järnvägen mellan Falun och Gävle blev klar 1859 behövde Bergslaget skaffa pråmar som kunde användas för att transportera sågat virke från sitt sågverk i Domnarvet till Korsnäs. I samband med detta skaffades den propellerdrivna ångbåten *S/S Domnarvet*. Bergslaget fick ganska goda inkomster från exporten av sågat virke som sedan återinvesterades i Domnarvets Jernverk och Kvarnsvedens Pappersbruk. På 1870-talet skaffade man ytterligare två ångbåtar: *Kopparberget* och *Bergslaget*. Även Korsnäsbolaget hade en flotta med ångbåtar vilka i huvudsak bemannades av skeppare och manskap från Torsånga socken. Korsnäsbolagets ångbåtar omfattade bland annat *Korsnäs*, *Göran* och *Barbro* varav den sistnämnda blev bogserbåt på bolagets kanal mellan älven och Ösjön samt på Runn.

Den första ångbåten som trafikerade Runn togs emellertid i trafik redan 1857 och kallades från början *Fahlun*, en 27 meter lång hjulångare som sedan fick sällskap av en annan hjulångare vid namn *Engelbrekt* 1860. Dessa båtar användes främst för persontrafik. Efter hand kom fler sådana båtar varav den mest kända nog var *Najad* som kunde ta 200 passagerare och tolv kor. Båten var i trafik 1875–1917, med det tidiga 1900-talets som storhetsperiod.

Många Torsångabor var som sagt sysselsatta i sjöfarten på Runn och i älven, vilket även delvis återspeglas på griftegårdens gravvårdsbestånd. Där vi-lar nämligen Torsånga-bygdens storredare Sved Anders Andersson. Andersson

¹³ Ibid

föddes 1876 och kom till Svedgården i Tylla 1889 med sin farfar och sina föräldrar. Fadern startade en mekanisk verkstad där den tekniskt begåvade Anders började arbeta. Redan som femtonåring började han att bygga en ångbåt, och 1897 blev han maskinist på ångbåten Pilen, som trafikerade Runn och ägdes av patronen Ekström på Söderby gård (ägare till bland annat Ornäs sågverk och kvarn). Från och med år 1900 startade Andersson en egen verkstad för båtbygge och den första båten som tillverkades var *Sveden*, färdig 1904. Båten användes bland annat för att bogsera flottningsvirke på Runn. Med tiden utökades flottan till flera båtar och Andersson blev socknens »storredare« med inriktning både på flottning och viss persontrafik. Senare kom även sönerna Georg och Bror att arbeta inom företaget, som växte bland annat med båtarna *Engelbrekt* och *Runn*. Den senare användes på Tisken i Falun under andra världskriget för att transportera folk från staden till folkparken. När flottningen upphörde år 1970 såldes båtarna.

Ångbåten Najad vid Korsnäs kaj. Båten trafikerade Runn med passagerartrafik under åren 1875-1917. Foto: Gustaf Eriksson, Dalarnas museums bildarkiv.

Torsånga mejeri, som lades ned på 1930-talet och senare användes av Hilma Halvarssons skinnfabrik. Foto: O Östling, Dalarnas museums bildsamling.

Etablering av småindustrier och serviceinrättningar

Vid sidan om småbruket, bisysslorna och trähanteringen uppkom flera andra småindustrier och serviceinrättningar under industrisamhället. Vissa sådana verksamheter kom att växa till större företag som sysselsatte betydligt fler än medlemmarna i ett hushåll, vilket skiljer dem åt jämfört med ovan beskrivna småbrukare med annan näring. Etableringen av sådana företag är typisk för industrisamhället även om den i viss mån förekommit både tidigare och senare. Den verksamhet som troligen blivit mest känd utanför socknen är *Haglöfs Ryggsäcksfabrik*, som grundades i början av 1900-talet av Wiktor Haglöf från Tjörsgården i Dalvik. Wiktor hade andra ambitioner än att bli bonde och började därför tillverka ryggsäckar i hemmet i Dalvik 1914. År 1919 lät Wiktor bygga en liten fabrikslokal i Tylla. Fabriken kallades Dalstugan. Efterfrågan på ryggsäckarna ökade och snart växte verksamheten så att lokalerna blev för

små. År 1935 byggdes en ny lokal på samma fastighet. År 1955 ombildades företaget och kallades därefter för Haglöfs Ryggsäcksfabrik AB. Wiktör Haglöf avled 1959 men företaget övertogs av sönerna Rolf och Hans. När företaget var som störst 1961–62 arbetade 75 personer på fabriken. Vid sidan om ryggsäckar har företaget även tillverkat tält, gummimadrasser, väskor, kartfodral, portföljer, cykelväskor, fäktkläder och hängmattor. Under 1920-talet tillverkades också brödkvarnar och ringvältar. Företaget såldes till Bonnierföretagen AB 1974 och har sedermera flyttat från Torsång. Företaget kom dock tillbaka senare under namnet *Sacci*, och finns idag kvar med verksamhet i Borlänge.

Exemplen på Torsångsföretag etablerade under sent 1800-tal och 1900-talets första hälft kan göras många och omfattar inte bara fabriker, utan även sådant som kaféer, kvarnar, möbelfabriker, skinnfabriker, bryggerier, handelsträdgårdar och mycket mer. På kyrkogården återspeglas sammanhanget

Verksamhet vid Bergslagens transportavdelning i Ornäs 1957. Foto: Sven Berg, 1957, Stora Kopparbergs Bergslags Aktiebolags bildsamling, Dalarnas museums bildsamling.

främst genom gravvårdar med titel, eller som bär en personhistoria för någon av de som etablerade eller arbetade vid dessa verksamheter under industrisamhällets tid. Även här finns rikligt med exempel, vilket illustreras närmare i listan över personhistoriskt intressanta gravvårdar nedan.

Folkrörelser

Med industrisamhällets intåg kom ökad rörlighet dels geografiskt, dels socialt. Människor organiserade sig i nya grupper som ej var geografiskt rotade till exempelvis en socken eller by. Den första stora folkrörelsen var väckelsen, som etablerades efter det att konventikelpakatet upphävdes 1858 och det blev tillåtet med gudstjänster utanför statskyrkan. Från början tillkom många folkrörelser som oppositionella krafter till den rådande samhällsordningen. Efterhand kom rörelserna emellertid att växa till samhällsintegrerande institutioner som bidrog till ökad medborgerlig sammanhållning och på sikt även till demokratiseringen av Sverige. I Torsånga socken etablerades frikyrklig verksamhet i slutet av 1800-talet. Frikyrkorna efterföljdes av nykterhetsrörelsen med IOGT-logen Barbro, hembygdsförening, scoutmörelse och idrottsföreningar. Folkrörelserna var viktiga för framväxten av medborgarstaten under industrisamhället. Liksom många andra berättelser återspeglas framväxten av folkrörelser under industrisamhället främst genom enskilda gravvårdar med personhistorisk anknytning.

Sockencentrat i Torsång med kafé skola, flottbro och den kyrkliga bebyggelsen kring 1900-talets mitt. Det gamla sockencentrat förstärktes med nya funktioner under industrisamhället och förblev en betydelsefull plats socialt och ekonomiskt. Foto: AB Flygtrafik, Dalarnas museums bildsamling.

Flygfotografi över Torsånga kyrkogård 1991. Sedan fotografiet togs har flera träd avlägsnats och återplanterats utanför kyrkogårdsmuren. De stensättningar som skiljde gravarna vid föregående inventering har också avlägsnats. Foto: K G Nilsson, Dalarnas museums bildsamling.

KYRKOGÅRDSHISTORIA

Medeltida kyrkogårdar

I och med kristendomens införande kom nya seder för begravning. Gravskicket innan kristendomen kännetecknas ofta av brandgravar (kremering), rika gravgåvor och att de markeras av gravhögar. Med kristendomen kom i stället jordbegravningar utan gravgåvor och på särskilt invigda platser: kyrkogårdarna. Dessförinnan kunde begravningen ske på gårds- eller bygravfält. En annan sak som utmärker det kristna gravskicket är kropparnas placering i öst-västlig riktning med ansiktet mot öster och soluppgången, i förberedelse på den yttersta dagen.¹⁴

Arkeologiska undersökningar vid bland annat Leksands kyrkogård har kunnat konstatera en del om förändringar av gravskicket i Dalarna under tidig medeltid. Det finns emellertid inte så mycket känt om de medeltida kyrkogårdarnas utseende ovan mark. Troligen var det kyrkogårdens inhägnad som gjorde platsen speciell, som markerade att platsen var vigd jord. Kyrkogårdsmarken utgjordes troligen av en gräsbevuxen yta. Kanske markerades gravar med en liten kulle åtminstone senare under tiden, och möjligen fanns gravmarkeringar i trä.¹⁵

¹⁴ Carlsson [red.], 2016, 353 ff.

¹⁵ Andreasson, 2012, 12

Flygfoto över griftegården 1991. Även på griftegården har växtligheten förändrats sedan 1990-talet. Foto: K G Nilsson, Dalarnas museums bildsamling.

Torsånga kyrkogård är till delar medeltida och de södra kyrkogårdsmurarna är sannolikt medeltida. Murarna finns omskrivna i flera historiska källor, dock främst från 1600-talet och framåt. Då täcktes murarna brädtak och ingångarna hade så kallade *stigportar*. I samband med att kyrkogården utvidgades på 1860-talet revs den norra delen av muren och anläggningen fick sin nuvarande utsträckning och omfattning. Brädtaken och stigportarna togs ned redan 1816. Kyrkogårdens form och de södra delarna av kyrkogårdsmuren utgör viktiga spår av anläggningens medeltida historia. Kyrkogårdsmurens södra delar har på grund av sin höga ålder mycket höga kulturhistoriska värden.

Begravningar i kyrkan och upplysningstidens renlighetsideal

Under medeltiden var det mycket ovanligt att någon tilläts begravas inuti en kyrkobyggnad. Med undantag för personer som gjort något mycket speciellt för kyrkan, så som stora donatorer, helgon och kungligheter begrävdes personer från alla samhällsklasser på kyrkogården. Olika platser på kyrkogården hade olika status. Söder om kyrkobyggnaden och nära koret fanns de förnäm-

sta gravplatserna. Under 1500- och 1600-talen blev det dock mer accepterat med begravningsverksamhet inuti kyrkobyggnaderna, särskilt i de större städerna.¹⁶ Detta föranledde särskilt under 1600-talet att gravplatser kom att upplåtas inuti de flesta kyrkobyggnader, även på landsbygden.

De äldsta bevarade gravvårdarna i Torsång finns inuti kyrkobyggnaden. I *Kyrkor i Falu domsagas södra tingslag: konsthistoriskt inventarium* från 1932 beskriver Gerda Boëthius de gravhällar, begravningsvapen och epitafium som då fanns i kyrkan: en gravhäll i ljus kalksten från 1673 över kyrkoherden Daniel Seberus och hans hustru Karin Seriana; en gjutjärnshäll från 1673; en gjutjärnshäll över kyrkoherden i Torsång Johan Runqvist från 1768; en gjutjärnshäll över kyrkoherden i Torsång Sam. Arhusiander från 1830; en gravhäll över kyrkoherden i Aspeboda och Torsång Johan Schultz, troligen från 1797; samt en gjutjärnshäll över Eric Johansson och hans hustru från Sunnanö, döda 30:de och 31:a juli 1839, 24 år gamla. Det fanns även begravningsvapen över Petter Krusebjörn Jespersson samt fragment av epitafium över kyrkoherden i Torsång Carolus Johannis Schvedviensis f. 1580 och död 1645.

Särskilt utmärkande bland inomhusgravarna är den förut beskrivna Finnkuren, eller Crusebjörnska gravkoret, som började nyttjas av familjen Crusebjörn, ättlingar till Peter Kruse (adlad Crusebjörn) kring 1600-talets mitt. Gravkoret pryds idag av en gravhäll i grå kalksten som tillkom efter ritning av Sigurd Curman 1912. Gravhällen pryds av det Crusebjörnska vapnet och bekostades av medlemmar ur den Crusebjörnska släkten. Gravkoret har även nyttjats av medlemmar ur släkten Brandberg som ägde Stora Ornäs under 1700-talet.

Under 1700-talet framlyftes begravingar inne i staden, och särskilt inuti kyrkobyggnader, som ett stort sanitärt problem. Idéerna kom ursprungligen från läkare och hygieniker i andra europeiska länder samt i tradition från Martin Luther, som redan på 1500-talet förespråkade begravningsplatser utanför staden. Särskilt tongivande i den svenska debatten var prästerskapet, som sedan länge förfasats av smittoriskerna med begravingar inuti kyrkan. Begravningsmonumenten riskerade även att försvåra att kyrkorummet användes som en funktionell gudstjänstlokal.¹⁷ I Sverige fick de nya idéerna om renlighet gehör från staten och 1783 upprättades ett allmänt förbud mot försäljning av gravplatser inuti kyrkobyggnader. Ofta nyttjades nog redan befintliga gravar i ytterligare några decennier därefter, vilket även gjorde sig gällande i Torsång där den sista gravsättningen i Crusebjörnska gravkoret ägde rum först 1805 och det finns gravhällar som är tillkomna så sent som 1839.

Torsånga äldsta gravvårdar återspeglar stormaktstidens begravningsideal i högreståndsmiljöer: gravvårdarna är uppförda enkom över personer som ansetts vara mycket betydelsefulla för socknen. Samtidigt har man liksom i

¹⁶ Andreasson, 2012, 18

¹⁷ Bucht, 1992, s.27-28, Andreasson, 2002, s.19, Theorell m.fl., 2001, s.14-15

Ovan, kyrkogårdens äldsta delar är belägna söder om kyrkobyggnaden. Åtminstone den södra delen av kyrkogårdsmuren är troligen medeltida.

Till vänster, gravvårdar som tillkommit i allmänna varv på griftegården. Dessa gravvårdar återspeglar kronologisk beläggningsordning och uppdelningen mellan allmänna och enskilda gravvårdar historiskt.

många andra socknar flyttat de äldsta gravhällarna till ett så kallat *lapidarium* – en bevarad samling med äldre gravvårdar som inte längre är på sin ursprungliga plats eller nyttjas till sin ursprungliga funktion. Gravvårdarna återspeglar genom detta även berättelsen om hur begravningsverksamheten kom att flytta ut från kyrkorummet till följd av upplysningstidens hygienism. Gravvårdarna är också ovärderliga källor till äldre konst- och hantverkshistoria och bedöms ha mycket höga kulturhistoriska värden.

Uppordnade kyrkogårdar - enskilda gravar och allmänna varv

1800-talets kraftiga befolkningstillväxt fick som konsekvens att antalet döda blev större. På kyrkogårdar med begränsad yta behövde församlingarna därför ta upp nya gravar med allt snävare tidsintervall. Därigenom uppstod ett ökat behov av organisering, ordning och planering av kyrkogården. För att undvika att gamla gravar återanvändes för tidigt inrättades på vissa platser redan innan 1800-talet en kronologisk beläggningsordning, där gravarna placerades på rader och användes kronologiskt i den ordning som människor dog.¹⁸

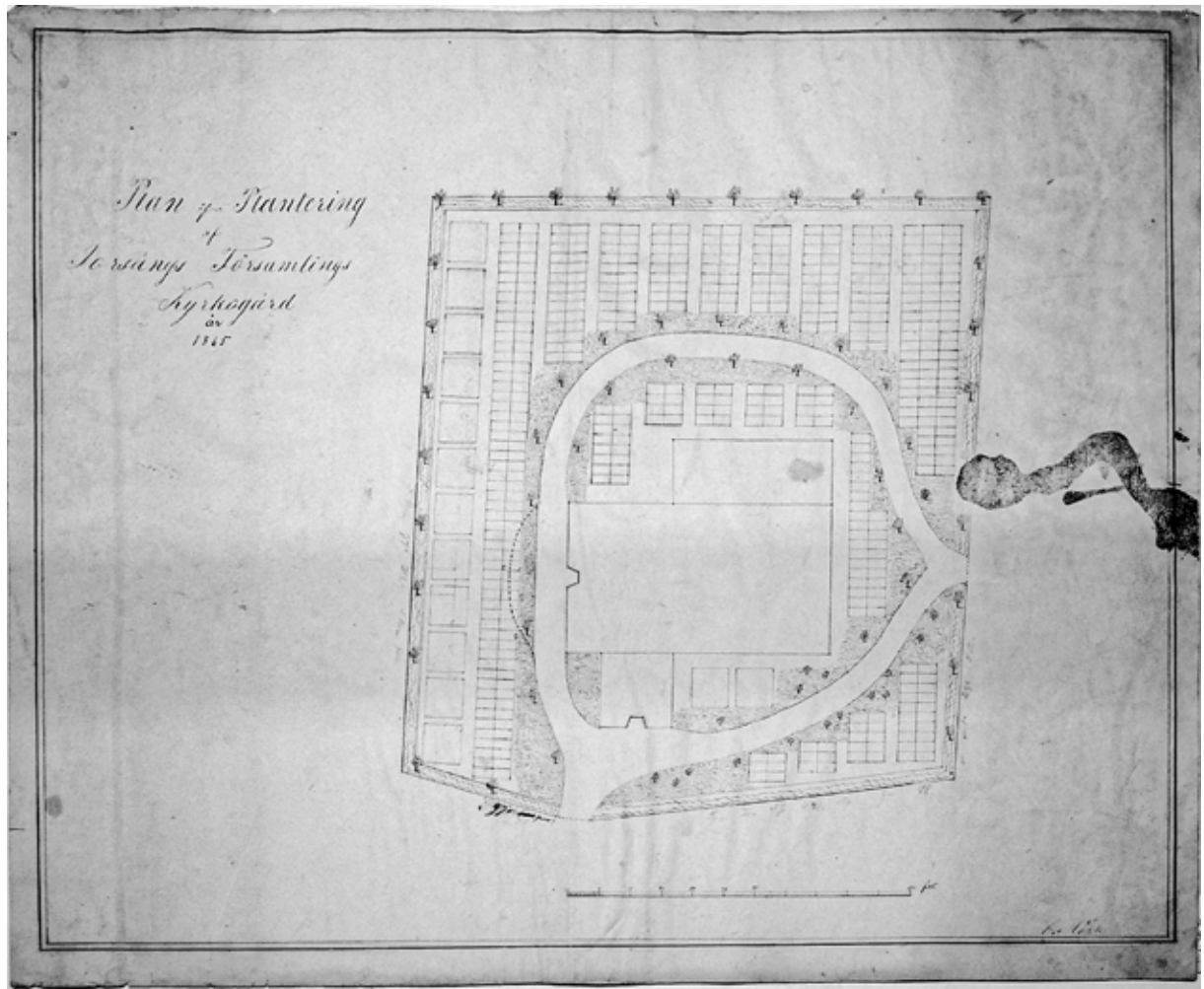
Redan under 1700-talet fanns ett system med två olika gravtyper: köpegravar och allmänna gravar. Bland de allmänna gravarna räknades ibland fattiggravar, som var helt avgiftsfria och bekostade av fattigkassan. Ibland räknades fattiggravarna som egna områden. De allmänna gravarna och fattiggravarna var så kallade linjegravar vilket innebar att de oftast belades kronologiskt, i samma ordning som människorna gick bort. De köpta gravarna å andra sidan tillät köparen att i viss mån välja placering. Två principer fanns, antingen att hela kvarter uppläts åt olika typer av gravar inordnade efter hur hög avgift ägaren måste betala, eller att förlägga de köpta gravarna längs begränsningsmuren och/eller grusvägarna kanter.

De allmänna gravarna uppläts vanligen utan avgift under 40 år. När gravrätten gick ut efter började beläggningen om från början. Köpegravar, som även kallats enskilda gravar, uppläts till en person eller familj för all framtid mot avgift.

I Torsång infördes begravning i varvordning 1808. Den första begravningen i varv började »på kyrkogården ifrån öster Norra hörnet»¹⁹. År 1819 påbörjade man för andra gången varvbegravning vid norra hörnet. Bruket av allmänna varv kontra enskilda gravar blev särskilt tydlig när kyrkogården skulle utvidgas och en ny beläggningsordning inrättades 1864–65. På den ursprungliga plankartan för detta företag syns att hela begravningsplatsen planerades för smala allmänna gravar i öst-västlig riktning, utom tolv större gravar längs anläggningens västra långsida. Troligen upphörde gravskicket med allmänna gravar på den gamla kyrkogården i samband med att griftegården ianspråkto 1907 och idag finns inga allmänna varv bevarade på kyrkogården. På norra delen av griftegården finns dock strukturen bevarad, om än kraftigt utglesad. Bevarade

18 Andréasson, 2012, 50. Theorell m.fl., 2001, 17–18.

19 Werkmäster, 1994.

Ovan, plankarta från 1865 som markerar den tänkta beläggningsplanen efter att kyrkogården utvidgats föregående år. Kartan visar även dåvarande växtlighet och det ganska sparsmakade antalet enskilda gravar i förhållande till mängden allmänna. Idag kvarstår inga allmänna gravar på kyrkogården.

Till vänster: Vy över den kyrkliga bebyggelsen från bron över Lillälven öster om kyrkan. På bilden syns växtlighet som överensstämmer bättre med ovanstående plan. Foto: Holger Olsson, ca år 1900, Dalarnas museums bildsamling.

Flygfotografi över sockencentrat under 1900-talets första hälft. Växtligheten kring kyrkobyggnaden är betydligt mer omfattande jämfört med idag, förutom mot klockargården i söder. Foto: AB Flygtrafik. Dalarnas museums bildsamling.

allmänna gravar på griftegården återspeglar ena halvan av det begravnings-skick som var rådande i Torsång från tidigt 1800-tal till 1960, då systemet med allmänna gravar upphörde i Torsång. Kvarvarande gravvårdar i allmänna varv bedöms i regel ha höga kulturhistoriska värden. Att värdet inte bedöms som mycket högt sammanhänger med att strukturen otydliggjorts genom av-lägsnande av gravvårdar.

Kyrkogården som park

Under 1800-talet började kyrkogårdar och begravningsplatser betraktas som arkitektoniska anläggningar. I början av 1800-talet organiserades nya kvarter på begravningsplatser i större städer ofta med en stram och symmetrisk plan och förutbestämda gångsystem. Inspirationen kom från andra europeiska län-der och Tyskland var ett föregångsland.²⁰ Ungefär samtidigt blev det populärt att plantera stora mängder träd och buskar.²¹ Särskilt vanligt var olika former av trädkransar. Till en början fyllde träden och buskarna främst en hygienisk funktion. De ansågs kunna rena luften från sjukdomar och gifter. Med tiden fick träden även en estetisk betydelse. Det förekom även idéer om att nya be-gravningsplatser och kvarter på kyrkogårdar inte skulle leda till tankar på död eller begravning, utan istället upplevas som grönskande, rekreativa platser. *Be-gravningsplatsen kunde vara en park bebodd av de döda, till tröst för de levande.*²²

Den plankarta som upprättades inför utvidgningen av Torsånga kyrkogård kring 1860-talets mitt visar en symmetrisk trädkrans och grupper av träd kring gångvägssystemet. Trots att det inte går att utläsa vilka typer av träd som ämnade planteras är det tydligt att planen är utformad med inspiration från samtidens kyrkogårdsideal som de beskrivs ovan. Huruvida planen faktiskt genomfördes enligt skissen går inte att belägga, men på äldre flygfotografier syns det att kyrkogården har varit omgärdad av en trädkrans åtminstone i öster och norr. Strukturen är delvis bevarad idag men med förhållandevis nyplan-terade träd på andra placeringar är vad som anges på planskissen. Även grif-tegården planerades enligt 1800-talets parkideal med exempelvis omgärdande trädkrans. Anläggningen var dessutom ursprungligen tänkt att innefatta ett parklika område i dess södra delar. Detta genomfördes emellertid aldrig.

Kyrkogårdar i industrisamhället

I samband med industrisamhällets successiva intåg efter 1870 förändrades många kyrkogårdar på landsbygden. Fler fick möjligheter att skaffa gravvårdar i beständiga material, och personer med mycket pengar kunde kosta på betydligt större gravmonument. Industrimässig tillverkning och förbättrade kommunikationer ledde samtidigt till en större enhetlighet i gravvårdsbe-ståndet nationellt. Bland annat trycktes mängder av gravvårdskataloger och

20 Bengtsson & Bucht, 1992, 24–27.

21 Ibid, 28. Andréasson, 2007, 28.

22 Theorell m.fl., 2001, 497.

priskuranter som kom att påverka utformningen av gravvårdar i hela landet. På många kyrkogårdar täcktes gravarna med sand- eller gruskullar, vilket tillsammans med gravvårdarna skapade en särskild karaktär som många nog idag förknippar med gamla kyrkogårdar. Sekelskiftets kyrkogårdsmiljöer kom dock redan under 1910-talet att bli forum för en intensiv debatt. Arkitekter och formgivare kritiserade det sena 1800-talets heterogena kyrkogårdsmiljöer för att vara röriga och dominerade av serietillverkade och skrymmande gravanordningar i sten. Arkitekten och formgivaren Torsten Stubelius omnämnde exempelvis den Norra kyrkogården i Stockholm som:

»En stämningslös öde stenöken, utan rumsbegränsning. Ändlösa schackbrädsinlådade fält, som till och med lida brist på träd och skylande planteringar. Öfverallt dessa fula kistliknande grafkullar, som störa sinnet, som väcka känsla af att den döde ligger därinne, ofvan jord, föga skyddad af lösa torvor. Det är sparsamt med gräsmattor, som åtminstone i någon mån kunde förmedla öfvergången med naturen; mest står marken lika tröstlöst jordsvart som de höga polerade granitvårdar, hvilka öfverallt bryta och irriterar landskapets linjer, frott mot luften som de alltid stå. Det finns knappt ett monument med vacker form och vacker inskrift, få i lämpligt material, inga som lämpats för terrängen än mindre efter monumentet bredvid. Råast verkar själva vårdarna, alla dessa obelisker, afbrutna kolonner och träkorsformer i svart polerad granit, och nu som sista modet de på ena sidan polerade bautastenarna. Värst är kanske den vita marmorn.«²³

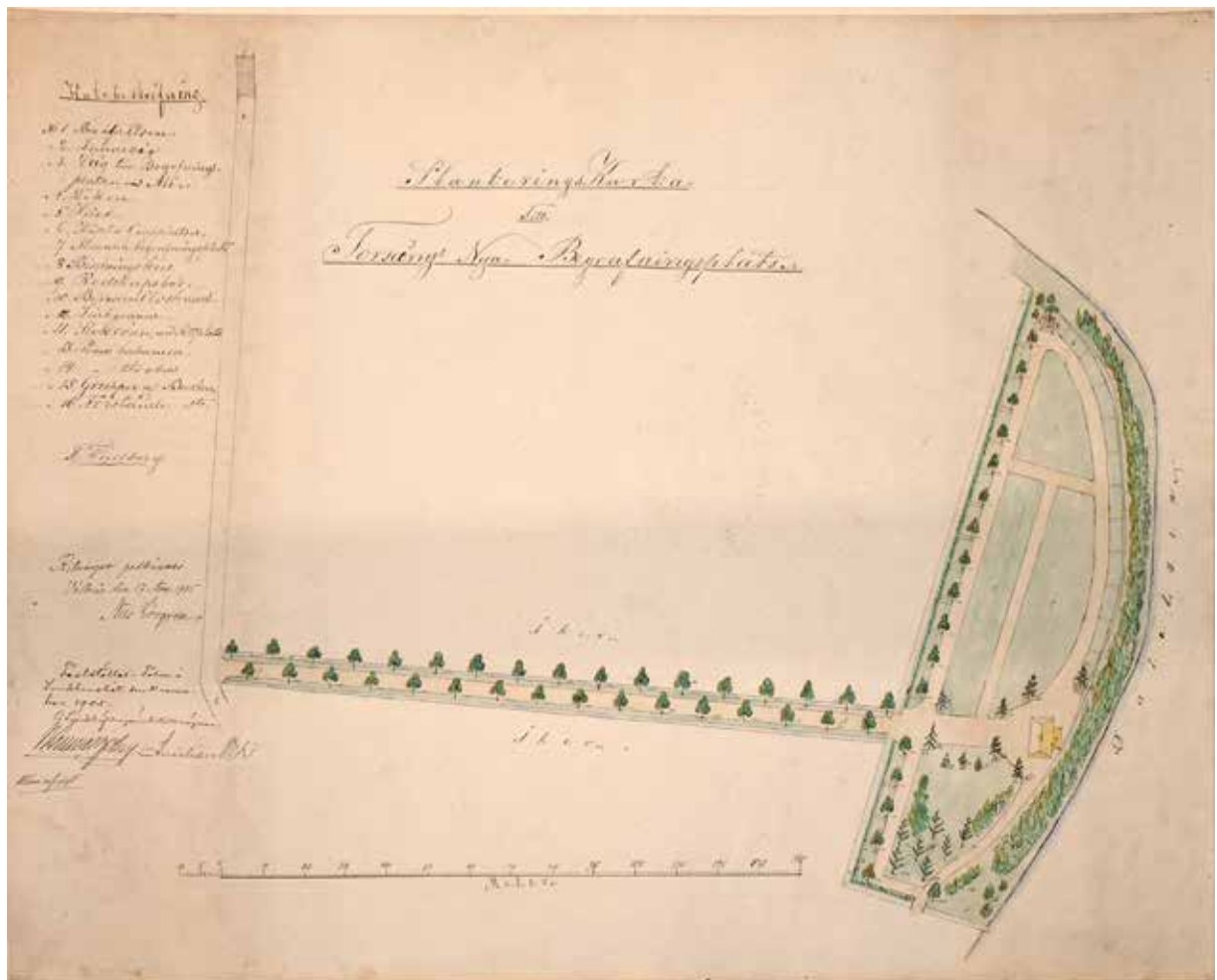
Debatten utmynnade i ett nytt tänk kring kyrkogården som arkitektonisk miljö. Genom konstnärligt enhetlig ledning och stilriktning skulle nya och vackrare former skapas i maskinernas tidsålder. Ledord var harmoni, skönhet och lugn. Kyrkogården skulle bli en plats som gav ett jäktat och upprivet sinne lugn och försonlig stämning. Den skulle ge en känsla av frid och vilande allvar, och skänka ro. Inspirationen hämtades ofta från förindustriella begravningsplatser och äldre landsortskyrkogårdar.

Det ansågs viktigt att den moderna kyrkogården skulle präglas av horisontell sammanhållning. Gravvårdar i nytillkomna områden skulle därför helst placeras i enhetliga rader mot en fond i form av en mur eller en rygghäck. Rygghäckarna höll samman den horisontella linjen och skapade enhetlighet, samtidigt som de kunde användas för att dela in kyrkogården i harmoniska och lugna rum. I de fall då tillämpning av rygghäckar inte var möjligt rekommenderades liggande hällar.²⁴

Under 1950- och 1960-talen förändrades samhället i rask takt. Bilismen gjorde sitt definitiva intåg i Sverige - folkhemsbygget och produktionsindustrin gick på högvarv. Avkastningen från rekordårens framgångar skulle omvandla det förut trångbodda bostadsbeståndet till goda bostäder för alla. Men för att kunna genomföra det modernistiska samhället krävdes storskalighet

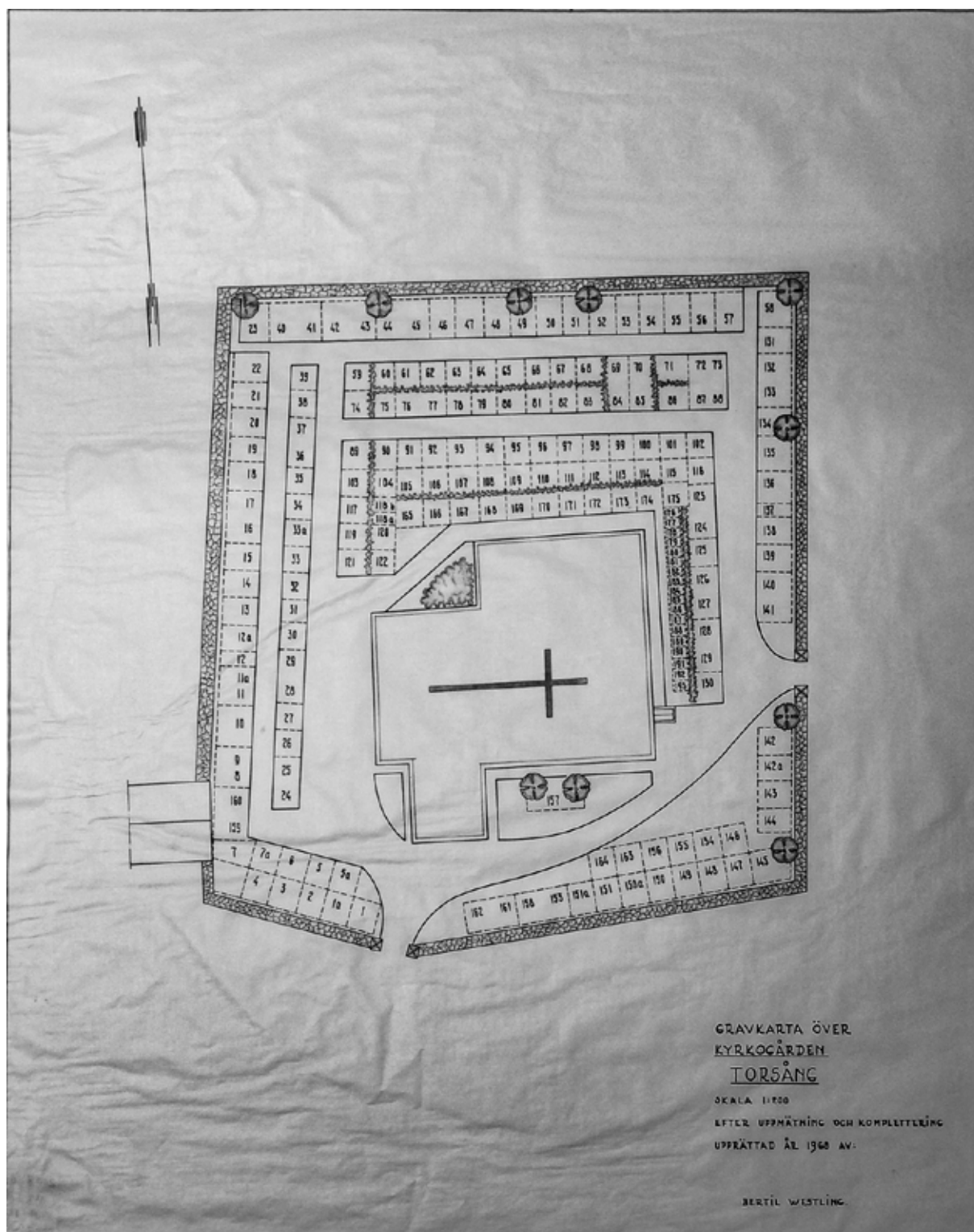
²³ Zachrisson och Kempff, 2007, s. 80–81

²⁴ Andreasson, 2012, s. 82–83 Tom Pinch, 1918

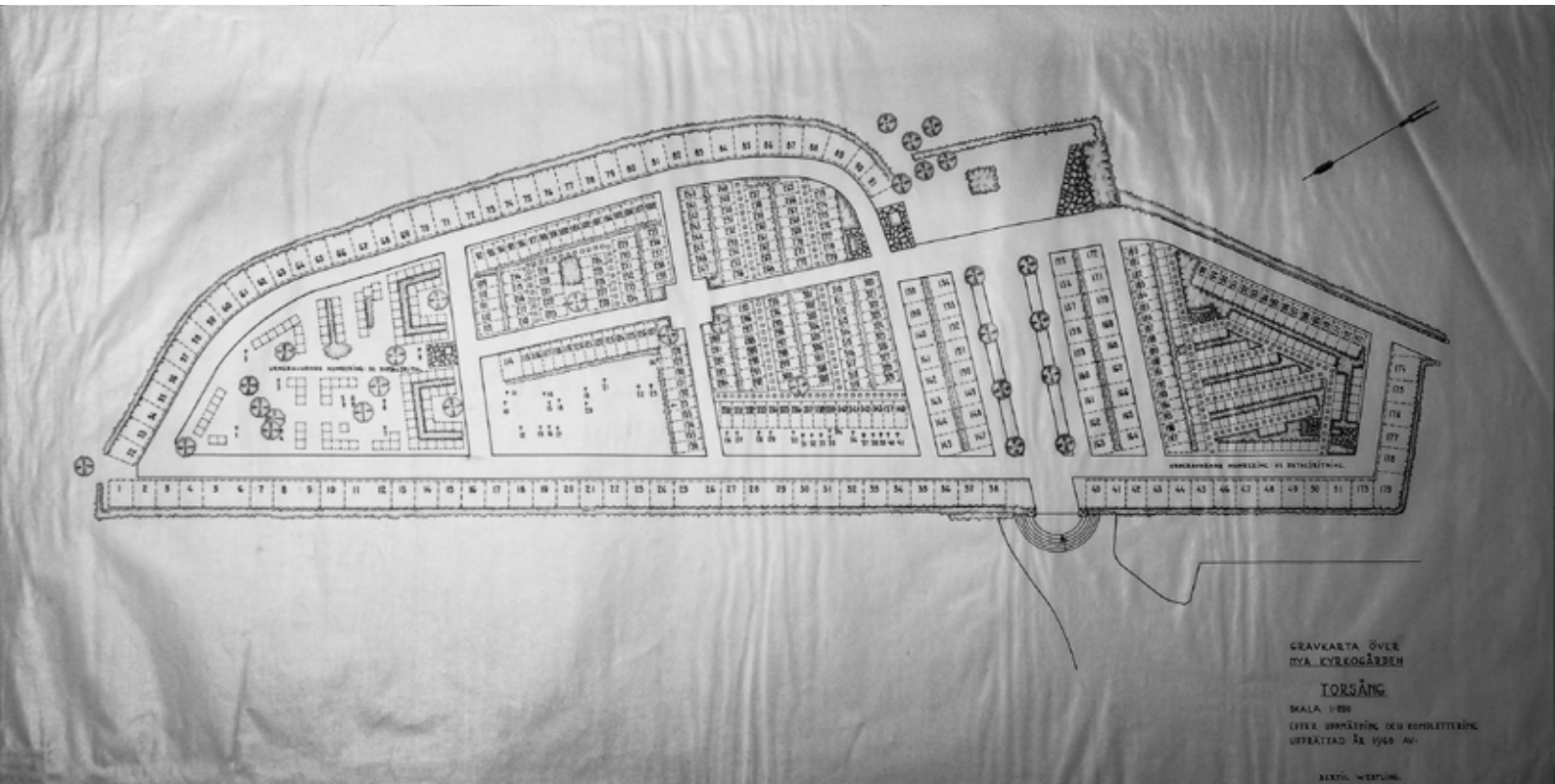

Ovan, planteringskarta över griftegården från 1905 som visar dess ursprungliga plan och tilltänkta växtlighet.

Till vänster, de högresta gravvårdarna på bilden är belägna längs kyrkogårdens västra sida och är alla typiska för det tidiga industrisamhällets gravskick med mer påkostade gravvårdar i sten. Mängden gravvårdar ökade på kyrkogårdarna från och med industrisamhällets intåg kring 1870.

Gravkarta för kyrkogården uppmätt 1968, som tydligt visar dess nuvarande plan och utseende, förutom träden längs anläggningens norra och östra sidor, vilka senare har tagits bort.

Ovan, gravkarta över griftegården från 1968 visar den tilltänkta utbyggnaden av urngravar under det sena 1900-talet. Planen har delvis realiserats i griftegårdens nordöstra del.

Till vänster, monumentala modernistiska gravvårdar belägna längs griftegårdens mittaxel från ingången i väster till minneslunden i öster.

*Griftegården troligen under 1900-talets första hälft. Då fanns en trädkrans planterad innanför den nuvarande granhäcken, samt mer vildvuxen växtlighet mot Dalälven i öster. På bilden skimtar också det kapell som förut fanns på griftegården.
Foto: AB flygtrafik. Dalarnas museums bildsamling.*

och rationalitet i byggprocessen. Resultatet blev ofta standardiserade och uppreparande miljöer i lättskötta material som betecknades som underhållsfria, där ibland asfalt, eternit, betong och plåt. Sedan 1950-talet hade storskalighet, rationalitet och enhetlighet även blivit estetiska ideal inom den brutalistiska arkitekturen. Efterkrigstidens arkitekter önskade en avskalad och uppriktig arkitektur där helheten var viktigare än enskilda beståndsdelar.²⁵

Både Torsånga kyrkogård och griftegård är starkt färgade av industrisamhällets olika kyrkogårdsideal. På kyrkogården finns ett tydligt bevarat tidsskikt med större högresta gravvårdar i granit eller diabas från tiden kring sekelskiftet år 1900, och även på griftegården finns ett antal gravvårdar från tidigt 1900-tal. Även om miljöerna i övrigt har förändrats under senare tid, så återspeglar dessa gravvårdar på ett tydligt vis hur fler fick möjlighet att bekosta en gravvård i beständigt material under industrisamhällets första skede, samt hur förbättrade kommunikationer föranledde en större enhetlighet i gravvårdsbeståndet nationellt. Gravvårdar tillkomna mellan 1870 och 1920 bedöms i regel ha höga kulturhistoriska värden eftersom de återspeglar ovanstående sammanhang. Torsånga begravningsplatser bär också många tydliga spår från tiden efter 1920: både avseende gravvårdsbeståndet och andra egenskaper. Samtliga nuvarande häckar, gräsmattor och buskage är exempelvis i huvudsak tillkomna efter ritningar upprättade 1936 respektive 1968 för kyrkogården och 1968 för griftegården. Dessa mer sentida inslag återspeglar 1900-talets kyrkogårdsideal med sammanhållen höjd, grönska och senare även skötselfrågor.

Eldbegängelse

I Europa spreds under 1800-talets andra halva idéer om fördelarna med eldbegängelse gentemot kistbegravning. Bakgrunden var främst att hygieniska problem hade uppstått på metropolernas begravningsplatser på grund av den snabba urbanisering som skedde. I syfte att skapa opinion bildades särskilda eldbegängelseföreningar. De första föreningarna kom 1874 och Sveriges första grundades 1882, till en början under namnet *Svenska Likbränningsföreningen* (idag *Sveriges kyrkogårds- och krematorieförbund*). Eldbegängelseföreningarna ivrade för byggnationen av krematorier, vilket ledde till att Sveriges första försökskrematorium byggdes 1887 i Hagalund, Solna. Fram till och med 1930 byggdes bara fem krematorier i Sverige, men sedan ökade takten och hela arton byggdes bara under 1930-talet. Till en början omfamnades idén om eldbegängelse främst av den bildade borgerligheten, men allteftersom Svenska kyrkan från 1930-talet började anamma kremering blev det vanligare även hos övriga delar av befolkningen.²⁶ I dag sker omkring 80 % av begravingarna genom kremering.

25 Söderqvist, 2008, s.243 ff. Björk & Reppen, 2016, s.292

26 Ekström, 2007.

Gravskick för aska och urnor

I dag förekommer fem särskilda begravningsformer för kremerad aska: kolumbarium, urngravar, minneslund, askgravlund och askgravplats. Förutom dessa så är det även möjligt att begrava en urna på en gravplats som är anpassad för kistor, exempelvis en äldre familjegrav.

Ett *kolumbarium* är en byggnad eller mur som har nischer för urnor eller kistor. Efter att urnan placerats i nischen stängs den igen med en platta som fungerar som en gravvård.

Urnggravar är gravplatser som är mindre än kistgravplatser men med plats för sex till nio urnor eller askor. Det är vanligt att ha en gravvård till en urngrav.

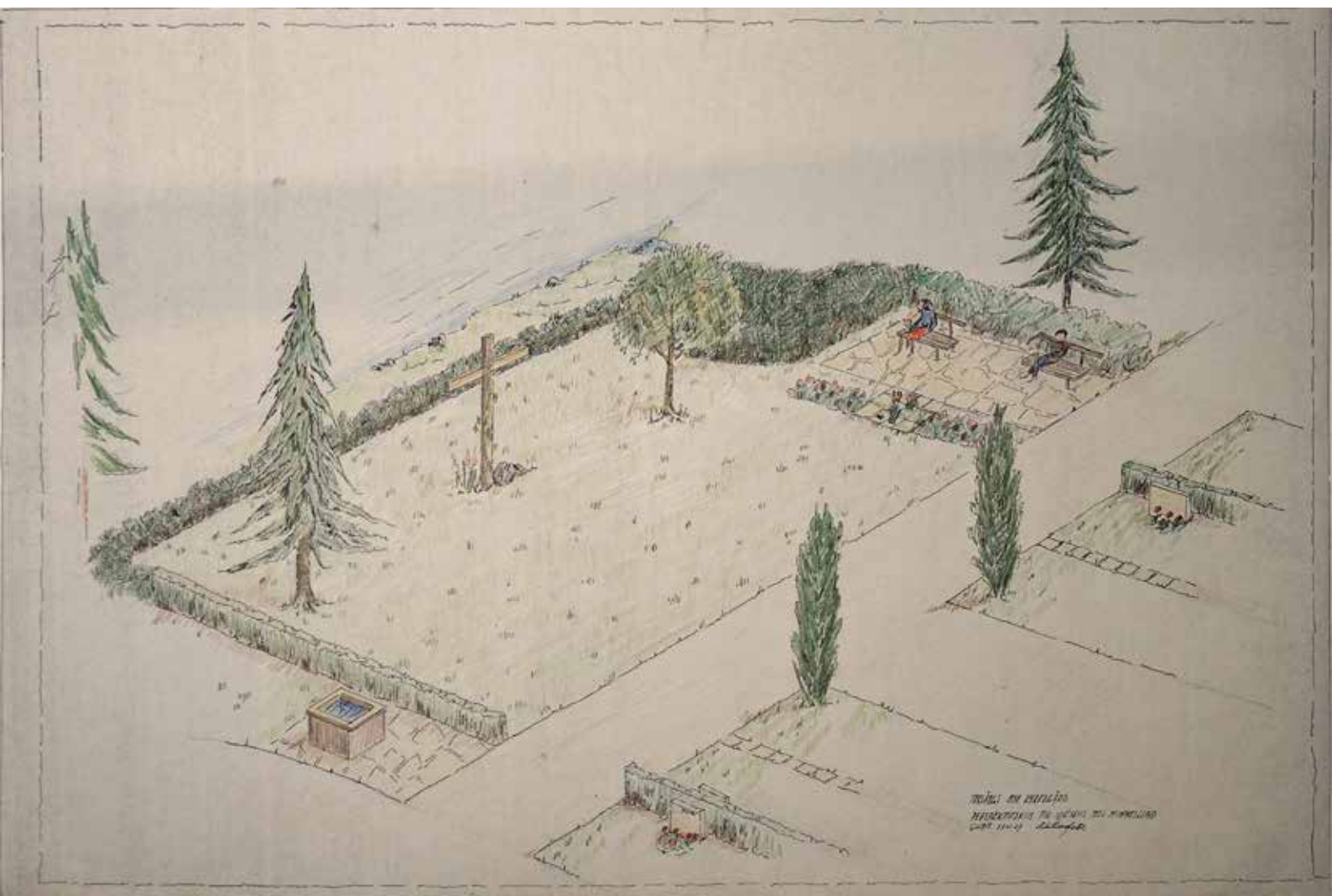
Minneslunder erbjuder en anonym och gemensam begravning. Där kan askor grävas ned eller strös ut utan att de anhöriga närvarar, och gravvårdar eller namnplaketter får inte förekomma. På minneslunder finns gemensamma smyckningsplatser. Minneslunder i Sverige började förekomma från 1959.

En *askgravlund* är liksom minneslunden gemensam, men till skillnad från den inte anonym eftersom det där finns en gemensam plats för namnplaketter. Till askgravlundan hör ett gravområde där askor gravsätts, utan gravrätt.

Askgravplatser är inte gemensamma på samma sätt som askgravlunder eller minneslunder, men har till skillnad från urngravar en begränsad gravrätt på 25 år. Utseendet och utsmyckningen är bestämd av kyrkogårdsförvaltningen, som även står för skötsel och plantering under tiden för gravrätten. Askgravplatser möjliggör att anhöriga kan vila tillsammans, med namnplaketter som markerar platsen.²⁷

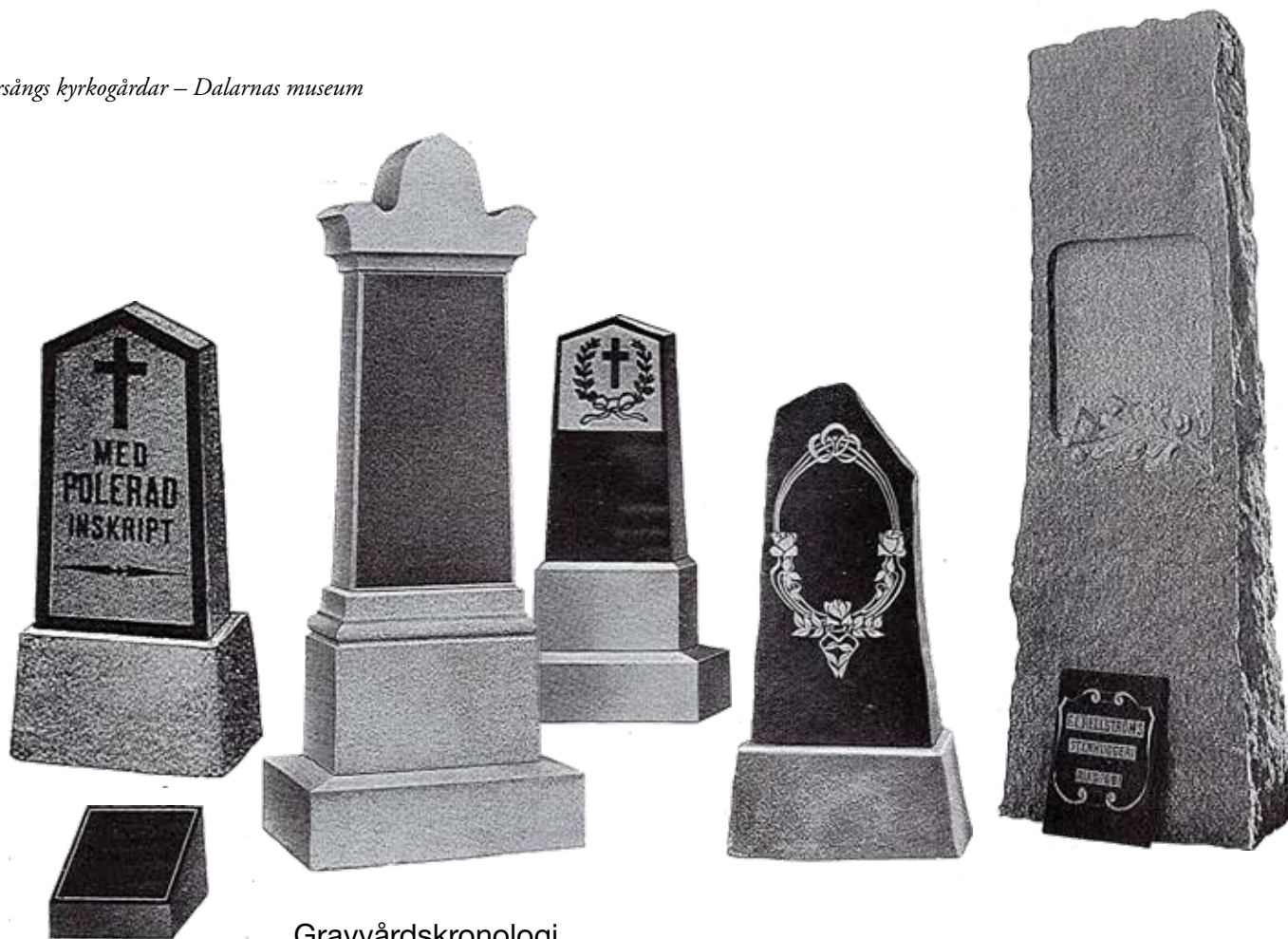
På senare tid har det allmänna gravskicket mer och mer gått från kistgravar med full gravrätt till olika former av askbegravning, anonym eller ej, med utan lika stark gravrätt. Det går att spekulera i förklaringar till varför, men en som brukar lyftas fram är att befolkningen i dag är mer rörlig än i äldre tider och därför inte lika benägna att vilja ha beständiga gravmonument i hemsocknen som de efterlevande måste underhålla. För att möta dessa behov är det vanligt att kyrkogårdar och begravningsplatser i dag anlägger askgravlunder eller askgravplatser som erbjuder enkla men namngivna gravplatser.

Det finns urngravar både på Torsånga kyrkogård och griftegård. Urnggravarna återspeglar hur man under 1900-talets senare hälft började övergå från kistbegravningar till eldbegängelse som dominerande gravskick. I Torsång var man förutseende beträffande detta och planerade om stora ytor på griftegården för att beläggas med urngravar 1968, efter att begravning i allmänna varv upphörde 1960. Beläggningen med urngravar påbörjades enligt 1968 års plan. Än så länge har man emellertid endast ianspråktagit en liten del av de områden som enligt planen skulle avsättas för begravning med urnor, och längst söderut på griftegården har man i stället inrättat en skeppsformig askgravplats. I öster finns även en större minneslund med kors tillkommen efter ritningar från 1983.

Ovan, ritning över minneslunden från 1983.

Till vänster, översikt mot minneslunden idag.

Tidstypiska gravvårdar från 1900-talets början. Alla gravvårdar som syns ovan är hämtade från en priskurant som distribuerades av F.L. Hellströms stenhuggeri i Örebro 1915. Källa: Dalarnas museum

Gravvårdskronologi

I samband med industrisamhällets intåg ökade antalet gravvårdar i beständiga material. I Sydsverige blev det vanligare med gravstenar. Dessa smyckades ofta med naturromantiska eller medeltidsinspirerade, nygotiska motiv.²⁸ I Dalarna dominerade troligtvis gravvårdar i trä och gjutjärn åtminstone fram tills 1890-talet.

1890–1900 – Obelisker och kors i granit och diabas

Kring 1890 inföll en ny rikstäckande trend med strama klassicistiska gravstenar i granit och diabas. De nya gravstenarna var i hög grad industrimässigt tillverkade vid större stenhuggerier och såldes via återförsäljare med hjälp av kataloger och priskuranter. Det blev särskilt vanligt med olika varianter av diabasobelisker och stora kors. Den lokala tillverkningen fortsatte men anpassades efter de stora stenhuggeriernas utbud. På så sätt minskade de regionala särdragen och kyrkogårdarna blev mer likartade över landet.²⁹

1900–1920 – Bautastenar och stora gravanordningar

Runt sekelskiftet 1900 kom de första storskaliga nationalromantiska gravanordningarna ut på marknaden. Den nationalromantiska trenden växte och under 1910-talet blev bautastenar och andra monumentala gravanordningar med sand och grus vanliga bland välbärgade invånare. De nationalromantiska

²⁸ Andréasson, 2012, 36.

²⁹ Ibid., s. 37 & 74.

gravvårdarna föddes ur en kritik mot 1800-talets historiserande blandstilar. Det utbredda bruket av nygotik och nyklassicism ansågs ha lämnat perioden 1850–1890 utan någon egen stil. Kritiken användes för att legitimera tillkomsten av en ny och modern stil anpassad för det nya århundradet.³⁰

Gravvårdar i de allmänna varven

Den generella gravstenskronologin gäller främst gravvårdar och monument som placerats på enskilda gravar. De enskilda gravarna köptes för all framtid, oftast av personer som även kunde kosta på en tidstypisk gravvård i sten. Även om vissa personer sparade länge för att ha råd med en enskild gravrätt och en tidstypisk sten, är den generella gravstenskronologin i mångt och mycket en berättelse om ett välbärgat borgerskap. Gravvårdar i allmänna varv var ofta mer eller mindre obeständiga med småskaliga gravvårdar i trä, järn eller i vissa fall betong. Det är i dag relativt ovanligt med allmänna varvstrukturer där flera av de ursprungliga gravvårdarna inte avlägsnats eller försvunnit till offer för tidens tand. I den mån gravvårdar i allmänna varv finns bevarade kan dessa berätta viktiga berättelser om vanliga människor som annars inte lämnat stora fysiska avtryck på världen eller givits utrymme i historieskrivningen.

Bredläga gravstenar

Från och med 1920-talet ökade andelen kvadratiska bredläga gravstenar på kyrkogårdarna, till stor del tack vare en intensiv kampanj driven av landets

30 Andréasson, 2012, s. 74.

Ovan: den första gravstenen på griftegården tillkom 1907 och är rest över Karl Blixt. Gravvården är tids- och stiltypisk för årtiondena närmast sekelskiftet år 1900: en högre obelisk i diabas.

arkitekter, trädgårdsmästare och formgivare i hopp om göra kyrkogården till en mer sammanhållen och enhetlig miljö. De enhetliga gravvårdarna från den moderna epoken 1930–1980 har senare kritiserats för att vara enformiga och för att återspegla en påtvingande kollektivism, där samhället försvårade individuella uttryck och stöpte människor i samma form. Många av de nuvarande gravvårdarna på Torsånga kyrkogård och griftegård är tillkomna under 1900-talet och har en bredlåg form med utsmyckningar i form av klassicistiska, jugendinspirerade eller senare abstrakta bildkonstmotiv. Gravstensvarianterna är typiska för den moderna epoken och kan sammantaget berätta om hur kyrkogården och griftegården förändrades under 1900-talet.

Ovan, ett par lågmälda grovhuggna gravstenar från 1920- och 1930-talen. Stilen är avskalat klassicistisk med tydlig fokus på struktur som dekoration. I graven till höger är Finnes-Britta begravd (se mer under personhistoria).

Till vänster, Viktor Haglöfs modernistiska gravvård på griftegården. Den asymmetriska kompositionen med fokus på inskription, material och bildkonstmotiv är stiltypisk för efterkrigstidens gravstensideal.

PERSONHISTORISKT INTRESSANTA GRAVVÅRDAR

Gravvårdar med personhistoriskt värde utgör viloplats till en för bygden känd, framstående eller tongivande person som många personer från trakten kan relatera till. Det kan till exempel röra sig om personer som bidragit till samhällsutveckling, kulturliv, nationellt kända personer, personer som blivit kända genom tragedier som skakat bygden, personer med koppling till tongivande näringslivsgrenar på platsen eller personer med nära kopplingar till kyrkogårdens framväxt och skötsel. Det är även viktigt att lyfta fram personer som tidigare inte fått plats i historien som barn, framstående kvinnor och minoritetsgrupper. Gravvårdar med personhistoria har mycket högt kulturhistoriskt värde och bevaras på befintlig plats i nuvarande utförande. Gravvårderna som helhet är värdebärande. Namnskriptioner som hänvisar till den personhistoriskt intressanta individen är särskilt viktiga.

Personhistoriskt värdefulla gravvårdar, kyrkogården

Person	Gravn:r	Berättelse	Bilaga / s.
Anders Ahlin	52 0176	Anders Ahlin föddes i Gagnef, men flyttade tillsammans med sina föräldrar till Torsång redan som liten. År 1912 flyttade Ahlin till USA och blev amerikansk medborgare, och deltog för Amerikas räkning på västfronten i första världskriget. Ahlin återvände till Torsång 1921 och var med och startade Borlänge's första busslinje. Linjen trafikerade sträckorna Borlänge-Svärdsjö, Hovgården-Borlänge-Torsång och Borlänge-Kvarnsveden. Senare överläts busslinjen till företaget Bergslagens Järnväg.	2/89
Johan Fredrik Bergman	ÅTERLÄMNAD	Johan Fredrik Bergman från Tomnäs föddes 1884 och dog 1973. Verkade under sitt liv som musiker, bland annat i en välkänd kvartett med sina bröder. Bergman var också kompositör och skrev flera musikstycken, så som Natt över Ösjön. Bergman spelade fiol och bemästrade instrumentet på sådant vis att han kunde använda det för att imitera olika djurläten, spela bakom ryggen eller med stråken under fiolen och taglet över strängarna. Några av bröderna Bergman sysselsatte sig även som biografmusiker och har bland annat tjänstgjort på Säter Bio.	-

<i>Person</i>	<i>Gravn:r</i>	<i>Berättelse</i>	<i>Bilaga / s.</i>
Per Hjalmar Bergström	51 0130	Per Hjalmar Bergström var präst i Torsång kring sekelskiftet år 1900. Bergström var en stor vän av musik och kunde spela såväl fiol som piano och orgel. Han var också en duktig sångare och en av de som medverkade till att Vasastenen restes vid nuvarande hembygdsgården i Torsång 1906.	2/64
Korpral Blom	51 0007	År 1897 köptes Ornäsloftet av svenska staten och i samband med detta utsågs korpralen Jon Blom (född 1830 i Rättviks socken) till tillsyningsman för anläggningen. I tjänsten ingick en årlig lön om 300 kronor och fri bostad i den »vaktarebostad« som låg bredvid loftet. I och med korpral Bloms tillträde som tillsyningsman fick anläggningen sin första guide. Blom var dock inte bara soldat utan hade även arbetat som småskollärare i sin hemsocken Rättvik, och sedan som lärare i socknens enda folkskola. Korpral Blom var således en erfaren pedagog, och många var det som fick lyssna till hans lektioner på Ornäs innan han dog år 1912 och begravdes på Torsånga kyrkogård.	2/10
Gottfrid Brobäck	ÅTERLÄMNAD	Gottfrid Brobäck var smed och reparatör i Tylla. Brobäck hade en smedja intill Lindströms handel och bodde vid Kålsjön. Han nämns bland annat i Greve Gustaf von Rosens memoarer, då han vid tillfälle lånade ut en motorcykel till von Rosen. Efter en provtur hamnade von Rosen i diket, ungefär vid kanotstadion, och fick lov att skjuta fordonet hem till Brobäck igen.	-
Carl Gustaf Calleberg	51 0133	Carl Gustaf Calleberg föddes i Trädgårdstorp 1828 och dog 1896. Calleberg köpte Stora Ornäs med Ornäsloftet under 1880-talet och blev då en av socknens största jordägare, men kom ursprungligen från fattiga förhållanden. Resan gick via Uppsala, där han arbetade som krögare och hade värdshuset Flustret: en verksamhet som uppenbarligen var lönsam. Calleberg lät nämligen påbörja uppförandet av såväl nuvarande Stadsträdgården som Svenskdammen i Uppsala. Han byggde även en musikpaviljong. Under sin tid på Stora Ornäs lät Calleberg öppna en liten affärsrörelse i källaren på Ornäsloftet. Dit köptes brännvin på fat, som sedan tappades om till butelj och fick etiketten Ornäs Brännvin. På etiketterna fanns en bild på Ornäsloftet i färg. Brännvinet förekom även under namnet Ornäsbrännvin Sädes, med annan etikett. Det senare serverades bland annat på flera krogar i Uppsala.	-

Person	Gravn:r	Berättelse	Bilaga / s.
Anna och Gustav Danielsson	51 0122	Gustav Danielsson startade en liten affär i Ekengården på Sunnanö, som flyttade till Torsång 1915 och kom att inrymmas i en fastighet på norra sidan om älven. Affärens låg utmärkt för de flottare som arbetade vid Torsånga skilje. Danielsson kallades ibland för »Kullerbytta-framstupa«. Anna Danielsson, som var hustru till Gustav, var en mycket duktig bagerska. Hon anlätades flitigt runt om i bygden för att baka såväl spisbröd som tunnbröd.	-
Nils Ekström	51 0157	Nils Ekström kom från Värmland och blev deltidsanställd som flottningsinspektör vid Torsånga skilje och uppströms. I slutet av 1870-talet lät Ekström bygga en egen liten såg vid Faxåns utlopp i Ösjön vid Ornäs. Sågen byggdes bredvid Ornäs kvarn och växte snart till en av socknens största industriverksamheter vid sidan av flottningen. Ekström kom med tiden att tituleras som patron Ekström och flyttade in på Söderbygård i Skomsarby. Sågen övertogs år 1900 av Siljans Kol AB, vilket det går att läsa mer om i kapitlet kulturhistoriska sammanhang.	2/81
Axel Esa Eriksson	51 0102	Axel Eriksson var spelman och spelade gärna dragspel. Framträdde på ångbåtsbryggan i Torsång under midsommar 1939, på initiativ från några lokala ungdomar som inte åkt till de större firandena i Leksand eller Rättvik. Firandet på ångbåtsbryggan 1939 blev ursprung till den midsommartradition som finns i Torsång idag: Wiktor Haglöf i Torsånga hembygdsförening fick nys om händelsen och tog initiativ till att ordna med ett mer officiellt midsommarfirande redan året därpå.	2/53
Henry Eriksson	ÅTERLÄMNAD	Henry Eriksson föddes 1911 i Räfstylla och arbetade bland annat som flottare på sommaren, och i skogen på vintern. Genom skogsarbetet kom han att börja slipa verktyg. Därifrån utvecklades en verksamhet som kom att bli en heltidssyssla. Verkstad hade Eriksson hemma på gården i Tylla. Han kallades ibland för <i>Helvasst</i> . Verksamheten blev med tiden ett familjeföretag och övertogs av sonen Rolf, och senare barnbarnet Anders.	-

I mitten på bilden syns Karl och Kristina Garfvés gravvård från tiden kring sekelskiftet år 1900.

Person	Gravn:r	Berättelse	Bilaga / s.
Karl och Kristina Garfvé	51 0015	Karl Garfvé föddes 1838 i Möklinta och kom till Torsång som dräng för sin faster Emma Zetterberg, som var fru till socknens dåvarande klockare. År 1866 gifte sig Karl med Kristina Karlsdotter från Storsten och 1876 flyttade paret till Kristinas föräldrahem där. Cirka 1870 kom Karl och Kristina att tillsammans med Karls bror börja tillverka och sälja rullgardiner. Gardinerna tillverkades i papper, under hösten och vintern, och målades med schablonmönster. Vid tiden för flytten till Storsten hade Karls bror lämnat företaget. Det äkta paret arbetade dock vidare med verksamheten, som gick bra. Om våren reste Karl ut på vägarna med dragkärra och sålde gardinerna. Resorna gick till andra delar av Dalarna samt Hälsingland, Gästrikland och Medelpad. När järnvägarna började byggas ut kunde Kristina skicka fler gardiner på tåg varefter lagret tog slut under arbetsvandringarna. Efter några år köpte Karl en häst och kom då att besöka även Jämtland, Härjedalen, Värmland, Närke och Västmanland. Paret Garfvé tillverkade också kaffekvarnar som de sålde jämte gardinerna.	2/19

Person	Gravn:r	Berättelse	Bilaga / s.
Linus Gustafsson	51 0166	Linus Gustafsson var ägare till Tronsjö Ångsåg, som togs i drift våren 1920. Gustafsson hade då arbetat på Lunå såg i Vika socken. Företaget med ramsåg, kantverk och hyvel sysselsatte ungefär tio personer från byn. Sågen drevs med en ved- och sågspånsdriven lokomobil som köptes in från Kalvbäckens gruva i Vika. Det sågade virket transporterades sedan via lastbrygga i Lillälven på båt vidare till Borlänge eller Falun. Dessvärre ödelades sågverket genom en brand 1936.	2/84
Hilma Halvarsson	51 0097	Hilma Halvarsson kom från Kättbo i Venjan, där hon arbetat som barnmorska. När hon blev änka från sitt första äktenskap startade hon en skinnfabrik: H Halvarssons skinn. Halvarsson gifte senare om sig med frikyrkopastorn Artur Carlsson. År 1930 flyttade paret till Torsång, eftersom Hilma fått tjänst som barnmorska i socknen. Familjen kom att flytta in i en tjänstebostad som var belägen i Torsånga skola. Väl i Torsång återupptogs skinntillverkningen i hyrda lokaler ungefär vid Torsånga Handelsträdgård. Fabriken tillverkade främst handskar och verksamheten bedrevs både med anställda och hemsömmerskor. När andra världskriget bröt ut 1939 blev fabriken - <i>Halvarssons Skinn AB</i> , leverantör av så kallade »vita pälsar« till Försvarsmakten. Året därpå köptes en ledig fastighet, före detta mejeriet i Räfstylla för 5800 kronor. Där inreddes fabrikslokaler på bottenvåningen och bostad i övervåningen. Under kriget växte verksamheten och sysselsatte en ganska stor besättning av tillskärare, sömmerskor och hemsömmerskor – som mest hade företaget 80 anställda. Den storslagna perioden blev emellertid kort. När försvarets lager av pälsartiklar var fyllda upphörde tillgången till skinn (som var ransoneringsvara) och det gick inte att fortsätta verksamheten för en privat marknad. Företagets verksamhet upphörde därför 1943, varvid Artur övergick till att arbeta med annat i Falun och Hilma fortsatte som barnmorska.	-

Person	Gravn:r	Berättelse	Bilaga / s.
Gustaf och Elsa Haglund	51 0121	Gustaf Haglund, född 1893 i Tyllahagen, var trädgårdsmästare och grundade Torsånga handelsträdgård. Haglund började sin karriär som trädgårdsmästare redan 1911 genom en tvåårig utbildning på Vassbo lantbruksskola, därefter praktik i Skåne och Östergötland samt i Tyskland. När han återvände till Sverige köpte han tillsammans med systemen Anna en trädgård i Östersund, som de drev i lag under tre år. Gustaf gifte sig och köpte därefter tillsammans med hustrun Elsa en fastighet i hembyn där de startade en handelsträdgård. Med åren blev verksamheten storslagen och sålde produkter bland annat på Fisktorget i Falun, där Haglund blev en välkänd figur. Trädgårdsvärorna skeppades till Falun främst via ångbåten Runn, som ägdes av Sved Anders Andersson och trafikerade sträckan Enbacka-Torsång-Falun. En annan marknad som blev framgångsrik var försäljning av frö på postorder. Torsånga handelsträdgård blev ett av de större företagen i Sverige på det området och sysselsatte som mest tio personer endast med hantering av frön. Elsa Haglund basade över hela verksamheten som pågick fram tills 1952. År 1937 flyttades verksamheten från Tyllahagen till sitt nuvarande läge väster om sockencentrat eftersom det rådde vattenbrist på det ursprungliga läget. I samband med flytten byggdes både bostadshus, växthus och ekonomibyggnader.	2/59
Oskar Hjulström	ÅTERLÄMNAD	Oskar Hjulström var föreståndare för Torsånga telefonstation, som dock upphörde 1943 efter att telefonnätet blev automatiserat.	-
Finnes-Brita Jansson	51 0031-32	Finnes-Brita Jansson bodde på Finnäset och spelade vallhorn. I sin ungdom arbetade hon som vallkulla och lärde sig spela kohorn på fåbodarna. Varje midsommar gick hon upp på berget hemma på Finnäset och spelade på sitt horn. Hon visade även upp sin vallmusik vid andra tillfällen. Exempelvis när kyrkans ungdomskrets gjorde sin årliga ångbåtstur på Runn. Vid dessa resor stannade båten vid Finnäset så att ungdomarna kunde få höra när Finnes-Brita spelade.	2/24

Person	Gravn:r	Berättelse	Bilaga / s.
Albin och Elvira Johansson	52 0177	Paret Albin och Elvira Johansson övertog Torsånga kafé från grundaren Walfrid Wahlqvist i samband med att den samme flyttade till Värmland 1921. Albin var bagare och hade bageri först i Danielssons diversehandel (se <i>Anna och Gustav Danielsson</i> : 1 0122). År 1935 byggde man emellertid om kaféet med källare och övervåning varvid källaren kom att nyttjas som bageri och övervåningen som telefonstation bemannad av Oskar Hjulström. Paret lämnade Torsånga kafé 1946 och startade ett eget bageri i Tylla. Detta bageri drevs fram tills 1959 då Albins lärning Gösta Andersson tog över. Huset blev från 1977 <i>Martin Johanssons Gardinbod</i> . Det finns anledning att uppehålla sig lite vid Walfrid Wahlqvist, även om han inte är begravd i Torsång. Wahlqvist startade Torsånga kafé 1904 i kaféets nuvarande byggnad, som uppförts av Torsånga konsumtionsförening 1892. Wahlqvist var flottare och en duktig fotograf, som dokumenterat Torsångsbygden flitigt under sin tid där.	2/90
Gunnar och Lisa Långberg	51 0060	Gunnar Långberg föddes 1903 i Tronsjö och arbetade som ungdom åt Dalelvarnes Flottningsförening. Han hade ett stort intresse för fiske, som sedermera övergick till att bli en firma när Gunnar med hustrun Lisa började tillverkade fiskeredskap hemma på gården i Tronsjö 1935. De tillverkade nät, ryssjor, mjärdar och långrevslådor och i takt med att efterfrågan ökade expanderade verksamheten. Bland annat lade man ut arbete på institutioner så som länsfängelset och Sätters sjukhus. Vid sidan av tillverkningen av redskap hade paret även postorderverksamhet med försäljning av bland annat cyklar. Äldste sonen Jan-Erik i Smedjebacken tog över verksamheten efter faderns död 1982, därefter fortsatte verksamheten.	2/39
Oskar och Maiwi Olsson	51 0099	Bröderna Gunnar och Olle Olson från Storsten öppnade en affär i Ornäs 1948. Affären låg i ett nybyggt hus på västra sidan om landsvägen genom Ornäs, på den sidan som hör till Stora Tuna socken. Bröderna drev affären i 16 år innan den övertogs av den tredje brodern Oskar tillsammans med hustrun Maiwi.	2/51

Person	Gravn:r	Berättelse	Bilaga / s.
Julius Samuelsson	51 0140	Julius Samuelsson återkom till Torsång 1925 efter att ha vistats en tid i Amerika. Tillsammans med brodern Sven startade han tillverkning av radioapparater. Bröderna höll till i en verkstad i hembyn Sunnanö, och bildade snart en riktig radiofirma: Bröderna Samuelssons Radio. Den tredje brodern Otto sysslade också med elektronik och sålde radioapparater: men övergick senare till att ha en lastbilsrörelse och köra mjölk från Torsångsbönder till stormejeriet i Gylle.	2/70
Karl Gustaf Schedin	ÅTERLÄMNAD	Karl Gustaf Schedin, född 1868 och död 1948, var riksdagsman och vice ordförande för Bondeförbundets riksorganisation. Han var även hemmansägare i Milsbo.	-
Astrid och Karl Söderlund	51 0142	Karl och Astrid Söderlund tog över driften av Dalviks kvarn 1942. Kvarnen hade grundats redan 1926 av hemmansägare Jöns Jönsson i Dalvik och sköttes till en början av anställda mjölnare. Karl Söderlund hade gått i kvarnskola i Mariestad och införde flera nya idéer för hur en kvarn skulle drivas. Hustrun Astrid arbetade med kontorssysslor i företaget. Under ledning av Karl och Astrid byggdes bland annat ett lager som möjliggjorde handel med spannmål och foder, en tork och flera silor för spannmål. Den ursprungliga anläggningen brann ner 1972 men återuppfördes 1973–1974 med ny kvarn, silo och tork. Senare hade man även transport i egen regi.	2/72
Carl Gustaf Wikström	ÅTERLÄMNAD	Carl Gustaf Wikström var föreståndare för den nya poststation som öppnades första januari 1899 i Torsång. Wikström var dessförinnan lantbrevbärare till Tylla, ett arbete som han fortsatte med även som föreståndare för posten i Torsång. Efter tre år efterträdde Wikström av organisten och folkskolläraren Karl Ludvig Thelin, som i sin tur efterträdde av två syskonpar. Tjänsten hölls emellertid längst av Rut Johansson (f. Lindström) som hade posten i Torsång 1928–1970. Först låg kontoret i Klockargårdens lillstuga, men 1938 flyttade hanteringen till Ruts nybyggda villa i Räfstylla.	-

Sved Anders Anderssons grav på griftegården.

Person	Gravn:r	Berättelse	Bilaga / s.
H A Wikzell	51 0012A	Hans August Wikzell föddes på Larsesgården i Viken 1871. Wikzell öppnade en speceri- och diversehandel på Höganäs invid Dalälven år 1900. Dessförinnan sålde Wikzell jordbruksmaskiner och cyklar på agentur från sitt hem, något han börjat med redan 1895. Direkt efter flytten till Torsång hyrde Wikzell in sig i en fastighet som ägdes av Wilhelm Sprätten Andersson vid flottbrons södra landfäste. År 1914 flyttade rörelsen till en ny fastighet vid Tyllavägen och blev granne med en annan diversehandel som ägdes av C J Lindström. År 1926 skedde en ytterligare flytt till en ny byggnad som lät uppföras av Wikzell själv. Byggnaden finns kvar idag och används som restaurang under namnet Älvkanten. Övervåningen på den Wikzellska byggnaden inreddes ursprungligen som uthyrningslägenhet och socknens dåvarande landsfiskal, som bodde i Säter och vägrade flytta till Torsång. Lägenheten stod oanvänd under hela den tid då Wikzell hade verksamhet där. Handelsrörelsen bestod tills 1952 och Wikzell blev en betrodd personlighet i Torsång. Vid sidan om köpman var Wikzell också kyrkvärd.	2/16

Personhistoriskt värdefulla gravvårdar, griftegården

Person	Gravn:r	Berättelse	Bilaga / s.
Sved Anders Andersson	61 0009	Sved Anders Andersson föddes 1876 och kom till Svedgården i Tylla 1889 med sin farfar och sina föräldrar. Fadern startade en mekanisk verkstad där den tekniskt begåvade Anders började arbeta. Redan som femtonåring började han att bygga en ångbåt, och 1897 blev han maskinist på ångbåten <i>Pilen</i> , som trafikerade Runn och ägdes av patronen Ekström på Söderby gård (ägare till bland annat Ornäs sågverk och kvarn). Från och med år 1900 startade Andersson en egen verkstad för båtbygge och den första båten som tillverkades var <i>Sveden</i> , färdig 1904. Båten användes bland annat för att bogsera flottningsvirke på Runn. Med tiden utökades flottan till flera båtar och Andersson blev socknens »storredare« med inriktning både på flottning och viss persontrafik. Senare kom även sönerna Georg och Bror att arbeta inom företaget, som växte bland annat med båtarna <i>Engelbrekt</i> och <i>Runn</i> . Den senare användes på Tisken i Falun under andra världskriget för att transportera folk från staden till folkparken. När flottningen upphörde år 1970 såldes båtarna.	3/7
Folke Andersson	61 0140	Son till Sved Anders Andersson som var svetsare och hade egen verkstad i Tronsjö, där han utförde olika beställningsjobb under perioden 1950–1970. Arbetade i övrigt med att svetsa på Haglöfs ryggsäcksfabrik i Torsång.	3/34
Sved Georg Andersson	61 0140	Son till Sved Anders Andersson som var smed och reparatör, övertog Gottfrid Brobäcks smedja i Tylla när familjen Brobäck flyttade till Töreboda cirka 1935. I smedarbetet ingick bland annat att hålla familjens ångbåtar i skick.	3/34
Folke Collin	62 0026	Folke Collin föddes 1896 i Falun, men flyttade till Torsång 1950 tillsammans med sin familj: hustrun Astrid och sönerna Rune och Klas. Livnärde sig tidigare genom att handla med fisk och vilt i Stockholm, men kom efter flytten till Torsång att bli skinnhandlare. Collin reste runt på marknader i hela Sverige och sålde sina varor. Senare bosatte sig familjen i Råfstylla, där Astrid hade sitt barndomshem.	3/66

Person	Gravn:r	Berättelse	Bilaga / s.
Haglöf	61 0036	Även en återlämnad gravvård på gamla kyrkogården. På nya Wiktor Haglöfs grav. Göran Haglöf föddes 1805 på Hagesgården i Tronsjö och var organist, klockare, skolmästare och vaccinatör i Torsånga socknen. Han antogs till dessa tjänster 1819, endast 14 år gammal, och tillträdde följande år med fullmakt på orgel- och klockaretjänsterna. Göran skolades i ny kyrkomusik i Falun och tog sig namnet Haglöf i samband med att han blev organist. Under åren 1828–1840 var han organist i Stora Tuna, men bodde trots detta kvar i Tronsjö tills han dog 1870. På fritiden spelade han musik med sina bröder Per och Hans (den senare storspelman). Göran Haglöf var ibland berusad under sina framträdanden i kyrkan. Han tilldelades därför en vakt som skulle se till att han höll sig nykter på söndagarna. Görans lillebror Hans Haglöf (f. Andersson) föddes 1821 i Tronsjö, men flyttade till Tjösågården i Dalvik efter gifte med sin hustru Katarina Larsdotter 1844. Hans Haglöf var en av socknens storspelmän och spelade under sin livstid på över tusen bröllop och tillställningar. Han var även diktare och målare, samt åtog sig kommunala uppdrag. Under lång tid var Hans Haglöf den mest kände och anlitade spelmannen i hela södra Dalarna. Vid sidan av sina många framträdanden efterlämnade Haglöf många notböcker med egna kompositioner och uppteckningar av andras låtverk. Han spelade även tillsammans med sina bröder och kompanjonen och klarinettspelaren Anders Giörs Gustaf Jacobsson från Sjösgården i Kårby. När de spelade i lag kallades dem för Sjös'n och Tjös'n. I samband med sitt giftermål tog Hans liksom sin broder namnet Haglöf, mest för att inte förväxlas med en annan äldre storspelman från Torsång som hette Hans Andersson. Hans Haglöfs äldste son Gustaf (1849–1938) blev också fiolspelman och följde med sin fader ut för att lära sig arbetet.	3/15

Person	Gravn:r	Berättelse	Bilaga / s.
Haglöf forts.		Gustaf Haglöf slutade emellertid att spela 1897 eftersom han ansåg att jordbruket blev eftersatt. Gustaf blev involverad med flera kommunala uppdrag och satt exempelvis som ordförande i Torsånga vägstyrelse. Gustaf fick i sin tur sonen Wiktor, som föddes 1886 på Tjösågården i Dalvik. Wiktor hade andra ambitioner än att bli bonde och startade därför en ryggsäcksfabrik: Haglöfs. De första ryggsäckarna tillverkades i hemmet i Dalvik 1914 och 1919 lät Wiktor bygga en liten fabrikslokal i Tylla. Fabriken kallades Dalstugan. Efterfrågan på ryggsäckarna ökade och snart växte verksamheten så att lokalerna blev för små. År 1935 byggdes en ny lokal på samma fastighet. År 1955 ombildades företaget och kallades därefter för Haglöfs Ryggsäcksfabrik AB. Wiktor Haglöf avled 1959 men företaget övertogs av sönerna Rolf och Hans. När företaget var som störst 1961–62 arbetade 75 personer på fabriken. Vid sidan om ryggsäckar har företaget även tillverkat tält, gummimadrasser, väskor, kartfordral, portföljer, cykelväskor, fäktkläder och hängmattor. Under 1920-talet tillverkades också brödkvarnar och ringvältar. Företaget såldes till Bonnierföretagen AB 1974 och har sedermera flyttat från Torsång. Företaget kom dock tillbaka senare under namnet Sacci, och finns idag kvar med verksamhet i Borlänge.	
Kjell Eriksson	65 0031	Kjell Eriksson från Asplunda var musiker och startade Torsånga bildemontering 1961. Han började sin musikaliska karriär genom att sjunga Tore Skogman-låtar, och kom senare att spela både dragspel och munspel. Eriksson startade senare tillsammans med Tyko Svensson <i>Torsångarna</i> . Han kallades under en period för <i>Polo</i> eftersom han gärna hade på sig polomössa, men efter att han startade bildemonteringen kom han också att kallas <i>Skrot-Kjell</i> . Bildemonteringen påbörjades i blygsam skala 1961 men kom sedan att expandera. Verksamheten utvecklades efter olika miljökrav och ett återvinningstänkande. Eriksson slutade med firman 1987, och verksamheten arrenderades ut. Företaget gick senare tillbaka till familjen och drevs sedermera av sonen Anders Eriksson till och med 2015.	-

Person	Gravn:r	Berättelse	Bilaga / s.
Emma och Per-Erik Jansson	ÅTERLÄMNAD	Per-Erik Jansson arbetade som kopparslagare i socknen under början av 1900-talet och kallades vanligen för <i>Köpperslagern</i> . Tillverkningen omfattade allehanda kopparföremål, men inriktades senare på bleckplåt. Produkterna såldes av Janssons fru Emma som gick på arbetsvandringar för att sälja föremålen.	-
Einar Larsson	61 0115-1	Einar Larsson kom till Tylla från Nynäshamn 1949 och startade en firma med egen verkstad för reparationer av cyklar och hushållsmaskiner. Vid sidan av detta tillverkade han även oljebrännare - »pottbrännare« som alltid var ingång. Larsson var framsynt och började tidigt med tillverkning av reflexbrickor för gående och hästar. Senare kom firman även att ha taxiverksamhet och sälja samt transporter bensin. Verksamheten avvecklades dock när Larsson dog 1968.	3/33
C J Lindström	61 0028	C J Lindström föddes i Kårtylla och gifte sig med Karin Rönstedt från Leksand. Tillsammans fick paret nio barn, varav två tvillingpar. Lindström hade diversehandel i Torsång från och med 1900. Affären låg mittemot Höganäs kafé, på södra sidan om älven. Vid sin död 1933 övertogs affären av den äldste sonen Gunnar Lindström, som fortsatte att hålla affär till och med 1976.	3/14
Axel Pettersson	63 0018	Axel Pettersson började tillverka skidor i Kårtylla 1930. Skidorna tillverkades i massiv björk och såldes i trakten. Företaget lades dock ned efter kort tid. Axel kallades även för »Fischä Axel«.	3/84
Axel Schedvin	61 0065	Axel Schedvin var under en period chef för företaget Skogens Kol AB, som hade sågverket och kvarnen i Ornäs.	3/22

Handlaren C J Lindströms familjegrav på griftegården.

Kamrer Axel Schedvins familjegrav på griftegården.

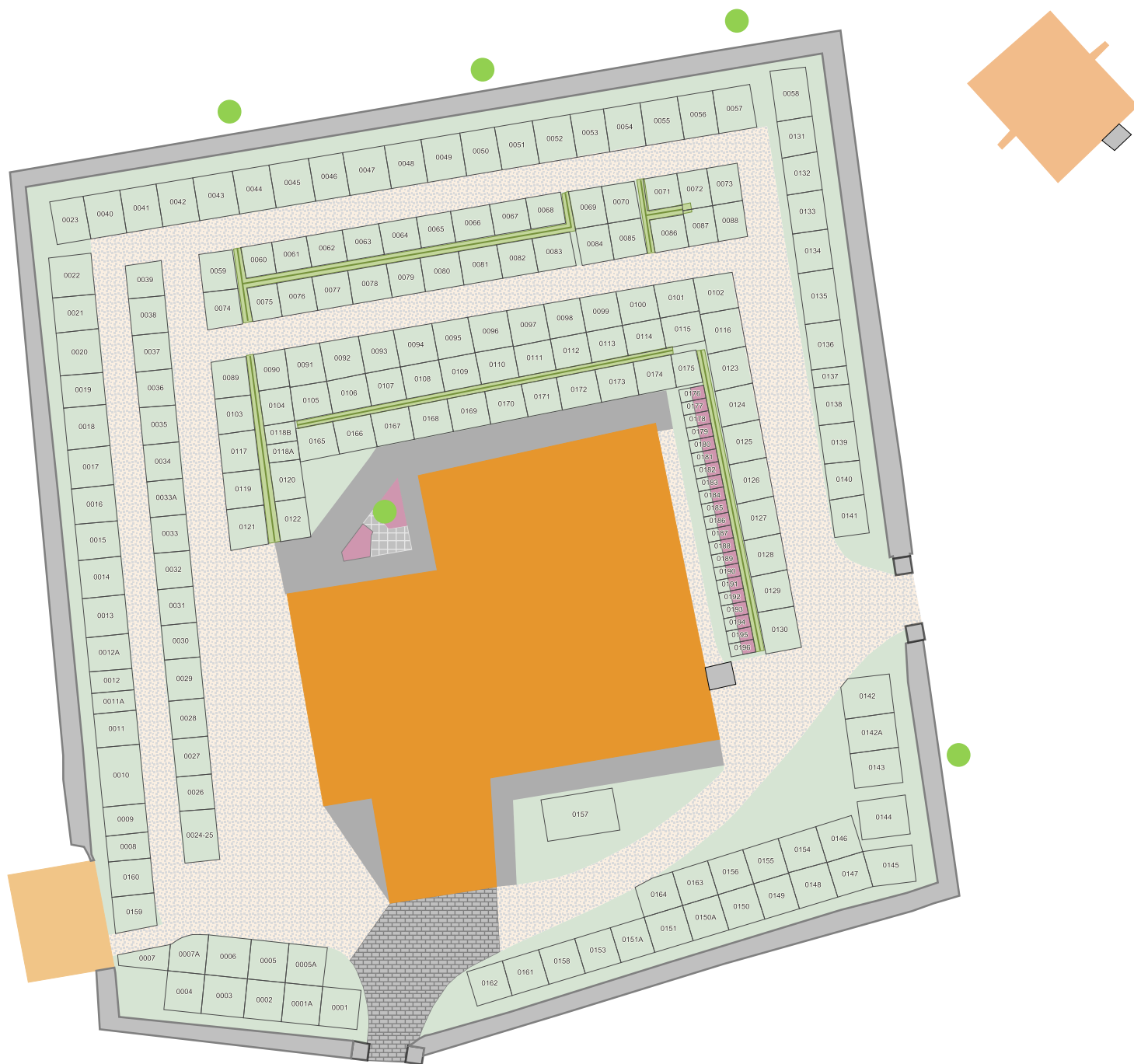

KULTURHISTORISKA VÄRDEN

Följande kapitel är en sammanfattning av kyrkogårdens och griftegårdens kulturhistoriska värden. Kapitlet omfattar även listor och kartor som anger vilka gravvårdar som har höga eller mycket höga kulturhistoriska värden.

Foto: Kyrkoherden Daniel Luths gravvård från 1811 på kyrkogården.

Karta över Torsånga kyrkogård.

KULTURHISTORISKA VÄRDEN

Övergripande värden - Torsånga kyrkogård

Följande företeelser och egenskaper bedöms vara av kulturhistoriskt värde för kyrkogården som helhet:

- *Det strategiska läget:* Torsånga kyrkogård och kyrka är strategiskt belägen vid vattenvägarna och markerar ett sockencentrum, vilket är av mycket högt kulturhistoriskt värde. Det är avgörande att den kyrkliga bebyggelsen kring anläggningen hanteras varsamt och att eventuella nytillskott infogas så att de underordnar sig platsens historiska betydelse som just sockencentrum.
- *Medeltida kyrkogård och bogårdsmur:* Kyrkogårdens medeltida delar, det vill säga de södra delarna, har mycket lång kontinuitet som begravningsplats. Kvarvarande delar av den medeltida bogårdsmuren återspeglar kyrkogårdens forna sträckning och bedöms därför ha mycket höga kulturhistoriska värden, trots att anläggningen i övrigt genomgått större förändringar under industrisamhället. Muren har även vissa inskriptioner av exempelvis vattenstånd som är mycket angelägna att bevara.
- *Gravvårdar och gravkor från stormaktstiden:* Inuti kyrkobyggnaden finns Finnkuren som alltsedan 1600-talet agerat gravkor för familjer från Stora Ornäs. Det finns även ett lapidarium med gravvårdar som varit utplacerade i kyrkorummet. Finnkuren och andra kvarvarande äldre gravvårdar inuti kyrkobyggnaden återspeglar äldre tiders hantverk och stormaktstidens begravnings seder, och bedöms därför ha mycket höga kulturhistoriska värden.
- *Likbod från 1807:* I kyrkogårdens sydvästra hörn finns en byggnad som ursprungligen uppfördes som likbod, och som senare använts bland annat som gravkapell. Byggnaden återspeglar begravnings-skicket i bondesamhället: dess ursprungliga funktion var att förvara lik under vintern, när marken var lagd under tjäle och inga gravar kunde tas upp. Omvandlingen till gravkapell under 1950-talet medförde bland annat att byggnaden försågs med ytterdörrar med intrikat smide utfört lokalt. Byggnaden bedöms ha mycket höga kulturhistoriska värden och ett bevarande med nuvarande utformning exempelvis beträffande fasader och stickspånstak samt detaljer i smide och trä är angeläget.
- *Grindstolpar och grindar:* Kyrkogården försågs med nya ingångar under 1800-talets första hälft. De befintliga grindstolparna med

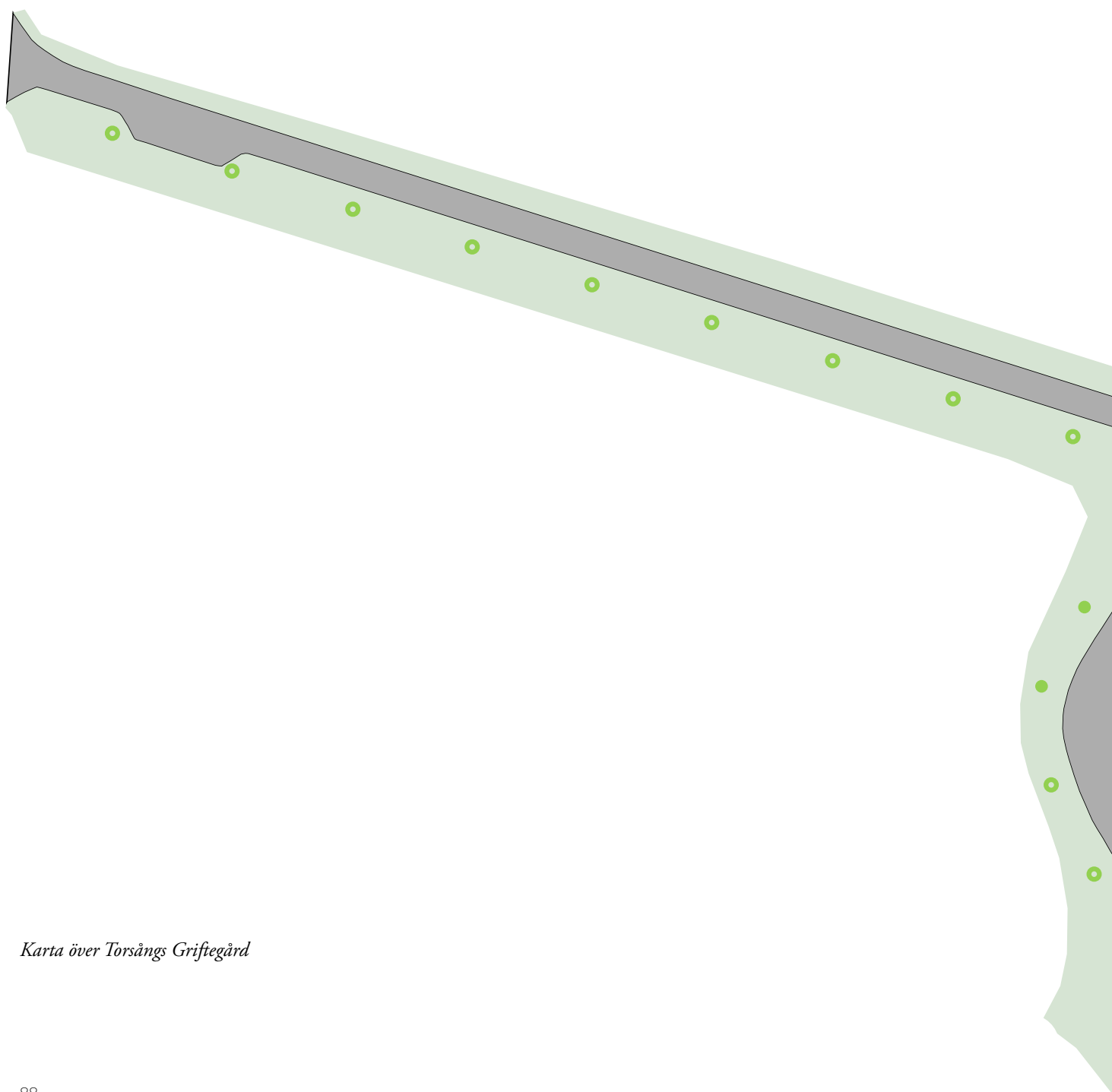
Torsångs griftegård

Datum 2021-01-19

Kordinater

SWEREF99 TM

6702758.096, 531427.722

Karta över Torsångs Griftegård

tillhörnade grindar i smidesjärn återspeglar förindustriella hantverkstraditioner och bedöms ha mycket höga kulturhistoriska värden. Grindarna är dessutom försedda med mässingsplaketter över personer som hade stark kyrklig anknytning under 1800-talets första hälft, vilket är utmärkande och värdebärande.

- *Grusgångar kantsatta med sandsten:* Kyrkgårdens nuvarande gångsystem är tillkommet sannolikt från 1936 och framåt, förutom den svängda södra sträckningen som kan ha sitt ursprung i en omläggning av kyrkogården 1864-65. De grusade gångvägarna är tidstypiska för 1900-talet och är även kantsatta med röd sandsten, vilket är karaktäristiskt för den moderna epokens park- och kyrkogårdskonst. De grusade gångarna tillsammans med sandstensdetaljerna bedöms ha höga kulturhistoriska värden och ett bevarande är angeläget.

Övergripande värden - Torsånga griftegård

Följande företeelser och egenskaper bedöms vara av kulturhistoriskt värde för kyrkogården som helhet:

- *Placering i förhållande till bebyggelsen:* Griftegården är belägen avlägset i förhållande till övrig bebyggelse, vilket är karaktäristiskt för begravningsplatser tillkomna under 1800-talet och kring sekelskiftet år 1900. Till följd av upplysningstidens hygiensideal sökte man förlägga begravningsplatser utanför befintlig bebyggelse eftersom man beförde exempelvis smittorisk och föroreningar av vattentäkter. Många sådana begravningsplatser har emellertid kommit att omgärdas med bebyggelse i senare tid, men inte i Torsång. Anläggningens avskilda läge i förhållande till övrig bebyggelse återspeglar upplysningstidens kyrkogårdsideal och förhållandet bedöms ha höga kulturhistoriska värden. Det är avgörande att öppen mark bibehålls mellan anläggningen och övrig bebyggelse.
- *Anfart, allé och gångnät:* Anläggningens ursprungliga plan har vidmakthållits genom anfarten med allé och det befintliga systemet av grusade gångvägar. Dessa aspekter av griftegården återspeglar trots senare förändringar dess ursprungliga arkitektoniska ambition och bedöms därför ha höga kulturhistoriska värden.
- *Huvudingång med grindstolpar och grindar:* Griftegårdens ingång med naturstenstolpar som har sandstenskrön och förgyllda korsklot samt grindar i smidesjärn är inte ursprunglig, men av hög arkitektonisk kvalitet. Detaljerna bedöms ha höga kulturhistoriska värden. Vid ingången finns även stödmurar i huggen natursten som troligen är ursprungliga, samt även en järnstång för angörande av hästar.

Dessa två detaljer berättar om hur begravningsplatsen nyttjats under 1900-talet och bedöms ha mycket höga kulturhistoriska värden.

- *Granhäckar och björkar:* Den befintliga växtligheten med i synnerhet granhäck och flikbladig björk längs västra långsidan är karaktäristiska för begravningsplatsen och bedöms ha höga kulturhistoriska värden.
- *Minneslund och stensättningar:* Minneslunden är tidstypisk för det sena 1900-talet och har arkitektoniska värden bland annat anknutet till den vintergröna växtligheten och stensättning med röd sandsten. Det stora träkorset på platsen för det ursprungliga gravkapellet är också karaktäristiskt för kyrkogården. Även på andra delar av griftegården finns stensättningar med röd sandsten som förstärker anläggningens arkitektoniska kvalitet. Minneslundens växtlighet, stensättningar med sandstensplattor och det stora träkorset bedöms ha höga kulturhistoriska värden.

Värdefulla strukturer kopplade till gravvårdar

- Både på kyrkogården och griftegården finns flera gravvårdar tillkomna innan 1920 som kan berätta om begravningskicket förändring under industrisamhällets första skedde, då fler fick möjlighet att köpa en gravvård i beständiga material, samt att kyrkogårdarna blev mer enhetliga nationellt. Gravvårdar tillkomna innan 1920, exempelvis i form av högsträckta gravvårdar med obelisk- eller bautastensform i granit eller diabas, är dessutom viktiga för båda anläggningarnas karaktär överlag, och bedöms som minst ha höga kulturhistoriska värden.
- På griftegården finns en allmänna varvsstruktur med enstaka bevarade gravvårdar. Dessa återspeglar tillsammans med övriga gravvårdar äldre tiders gravskick och hur 1900-talets klassamhälle fortsatte även på kyrkogårdarna. Kvarvarande gravvårdar på Griftegårdens allmänna varv bedöms i regel ha höga kulturhistoriska värden. Att värdet inte bedöms som mycket högt sammanhänger med att strukturen otvivelsgjorts genom avlägsnande av gravvårdar.
- Både på kyrkogården och griftegården finns gravvårdar med yrkestitlar som har en nära anknytning till socknens historia, så som flottningsinspektör och ångbåtsbefälhavare. Titlar med tydlig anknytning till för socknen karaktäristiska yrken bedöms ha mycket höga kulturhistoriska värden.

- Både kyrkogården och griftegården har många gravvårdar tillkomna efter 1920. Dessa gravvårdar bedöms i regel inte besitta höga kulturvärden om de inte samtidigt uppfyller något av de värdekriterium som anges på sidan 8. De gravvårdar som finns i mittaxeln till den monumentala anparten på griftegården är viktiga för anläggningens arkitektoniska framtoning och bedöms därför ha höga kulturhistoriska värden.
- På Griftegården finns en samling med järnkors tillkomna över urngravar från 1980- och 1990-talen. Järnkorsen tillskrivs höga kulturhistoriska värden eftersom de återspeglar en fortsättning på äldre tiders hantverk med gravvårdar i järn på kyrkogårdar i Bergslagen.
- Både på kyrkogården och griftegården finns enstaka gravvårdar i marmor, vilket annars är mycket ovanligt i Dalarna. Gravvårdar helt eller delvis av marmor bedöms ha mycket höga kulturhistoriska värden.

Gravvårdar med mycket högt kulturhistoriskt värde - Torsånga kyrkogård

Gravn:r	Ålder	Namn	Huvudmotiv	Bilaga 2/s
51 0001A	1966	Komminister Karl Ivar Frisk	Titel, lokalhistoria	4
51 0002	1859	Prosten i Torsång och Aspebo- da Eric Olof Schultzberg	Titel, lokalhistoria, tidig gravvård, särskilda kvaliteter osv.	5
51 0004	1811	Kyrkoherden Daniel Luth	Titel, lokal historia, tidig gravvård, särskilda kvaliteter osv.	6
51 0005	1890	Prosten Magnus Erlandssons familjegrav	Titel, lokal historia, tidig gravvård	7
51 0005A	1853	Erik Wilhelm Ljungkvist: kyrkoherde i Torsång	Titel, lokal historia	8
51 0006	1938	Kyrkoherden i Torsång LVO John Carlbäck	Titel, lokal historia, hantverk (sandgrav)	9
51 0007	1912	Korpralen Jon Blom	Personhistoria, inskription, lokal historia, titel osv.	10
51 0008	1904	Köpmannen Elis Wickström	Personhistoria, titel, lokal historia	11
51 0011	1919	Bror Gösta Sundström	Material och hantverk	14
51 0012A	1955	Kyrkovärden - Köpman H A Wikzell	Personhistoria, titel, lokal historia, material och hantverk	16
51 0013	1893	Landssekreteraren H C Hjort af Ornäs familjegrav	Titel, inskription, tidig gravvård	17
51 0015	1901	C W Garfves familjegrav	Personhistoria, lokal historia, sär- skilda kvaliteter	19

<i>Gravn:r</i>	<i>Ålder</i>	<i>Namn</i>	<i>Huvudmotiv</i>	<i>Bilaga 2/s</i>
51 0031-32	1936	Britta Janson (Finnes-Britta)	Personhistoria	24
51 0033A	1935	Ångbåtsbefälhavare H A Hellström	Lokal historia, titel	25
51 0046	1910-tal	C G Schedins familjegrav	Personhistoria, ovanlig	31
51 0052	1947	J W Lindström	Ovanlig, särskilda kvaliteter, material och hantverk	36
51 0060	1980	Gunnar Långberg	Personhistoria	39
51 0066	1951	Trotjänarinnan Matilda Eriksson	Titel, ovanlig	40
51 0078	1903	Skräddarmästaren J Bergsten	Titel, lokal historia	44
51 0079	1930-tal	Rättaren Gust. Backlund	Titel, ovanlig, material och hantverk	45
51 0087	1923	Martinmästaren J A Jansson familjegrav	Titel, lokal historia	47
51 0099	2009	Oskar och Maiwi Olsson	Personhistoria	51
51 0102	-	Axel Eriksson	Personhistoria	53
51 0121	1956	Trädgårdsmästare Gustav Haglund	Personhistoria, titel, lokal historia	59
51 0130	1907	Kyrkoherden Per Hjalmar Bergström	Personhistoria, titel, lokal historia	64
51 0138	1896	Herman Vikman	Tidig gravvård	
51 0140	1978	Julius Samuelsson	Personhistoria	70
51 0142	1998	Karl Söderlund	Personhistoria, lokal historia	72
51 0144	1872	Systrarne Mathilda Erika och Anna Maria	Titel, särskilda kvaliteter, material och hantverk, tidig gravvård	73
51 0157	ca 1900	N Ekströms familjegrav	Personhistoria	81
51 0162	1948	Kyrkväktare Magnus Sundström	Personhistoria	83
51 0166	-	Linus Gustafsson	Personhistoria	84
52 0176	-	Anders Ahlin	Personhistoria	89
52 0177	-	Albin och Elvira Johansson	Personhistoria	90

Gravvårdar med högt kulturhistoriskt värde - Torsånga kyrkogård

<i>Gravn:r</i>	<i>Ålder</i>	<i>Namn</i>	<i>Huvudmotiv</i>	<i>Bilaga 2/s</i>
51 0001	1927	Jacobssons familjegrav	Del av områdeskaraktär: industrisamhällets första skeede 1870-1930	3
51 0007A	1977	Sara Nordlund	Material och hantverk (trä)	11

<i>Gravn:r</i>	<i>Ålder</i>	<i>Namn</i>	<i>Huvudmotiv</i>	<i>Bilaga 2/s</i>
51 0010	1994	Sigrid Ståhl	Material och hantverk (järn)	13
51 0012	ca 1900	Jacob Jacobssons familjegrav	Del av områdeskaraktär enl. ovan	15
51 0014	2017	Majbritt Nilsson	Ovanlig	18
51 0016	1918	S Samuelssons och A Hanssons familjegrav	Del av områdeskaraktär enl. ovan	20
51 0022	1921	H A Lien familjegrav	Del av områdeskaraktär enl. ovan	21
51 0027	1927	P W Andersson familjegrav	Del av områdeskaraktär enl. ovan	22
51 0030	1930	L F Anderssons familjegrav	Del av områdeskaraktär enl. ovan	23
51 0039	1920	Hemmansägare A Th Haglund	Titel	26
51 0040	1970	Pelles Per Ersson	Gårdsnamn	27
51 0041	1920	W A Johansson	Del av områdeskaraktär enl. ovan	28
51 0042	1920	C A Johansson	Del av områdeskaraktär enl. ovan	29
51 0044	1934	P Olsson familjegrav	Del av områdeskaraktär enl. ovan	30
51 0047	1930-tal	Ingenjören Carl Jul. Naucier	Titel	32
51 0048	1917	A Karlsson familjegrav	Del av områdeskaraktär enl. ovan	33
51 0050	1916	B Forsström och A Fernlund	Del av områdeskaraktär enl. ovan	34
51 0051	1930-tal	Folkskolläraren...	Titel	35
51 0056	1907	B Hanssons familjegrav	Del av områdeskaraktär enl. ovan	37
51 0057	1992	Erik Erikssons familjegrav	Ovanlig	38
51 0067	1947	Familjen G A Hansson	Inskription	41
51 0071	2001	Alf Österberg	Material och hantverk	42
51 0077	2004	Folkskolläraren Hugo Lidman	Titel	43
51 0085	2010	Leif Jepsen	Ovanlig, material och hantverk	46
51 0087	1984	Underinspektör Dag Walter	Titel	48
51 0087	1961	Stationsinspektör Gustaf Walter	Titel	49
51 0089	2002	Aina Evelina Lundin	Ovanlig	50
51 0101	2008	Kauko Granlund	Ovanlig, inskription	52
51 0103	1949	A B Carlström familjegrav	Del av områdeskaraktär enl. ovan	54
51 0107	1924	Olof Nilsson m.fl	Ovanlig	55
51 0109	1950-tal	Janers familjegrav	Gårdsnamn	56
51 0112	1941	Hemmansägare H E Andersson	Titel	57
51 0113	1910-tal	C G Sundvall & P L Ohlson familjegrav	Del av områdeskaraktär enl. ovan	58
51 0123	1925	D Hedlund och J Lindgren	Del av områdeskaraktär enl. ovan	60
51 0127	1972	Prästes i Kårtylla	Gårdsnamn, material och hantverk, ovanlig	61
51 0128	2004	Gut Yngve Andersson	Gårdsnamn	62
51 0129	1940-tal	Mor Matilda Bernhardia Nordström	Titel, ovanlig	63

Köpmannen Elis Wickströms gravvård är karaktäristisk för perioden 1870-1920. Gravvårdar med texten del av områdesstruktur i listan över kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar på kyrkogården har en likartad karaktär.

Gravn:r	Ålder	Namn	Huvudmotiv	Bilaga 2/s
51 0135	ca 1900	A P Zettervalls familjegrav	Inskription, del av områdeskaraktär enl. ovan	65
51 0136	1908	Elin Kristna Larsson	Del av områdeskaraktär enl. ovan	66
51 0137	2008	Charlie Andersson	Ovanlig, material och hantverk, särskilda kvaliteter	67
51 0139	1946	Jonas Olsson	Ovanlig, material och hantverk	69
51 0141	1996	Henric Morin	Ovanlig	71
51 0148	1929	P Aug Andersson	Inskription	74
51 0150	2012	Per-Göran Nordström	Ovanlig, inskription	76
51 0151	1917	Sers A Göransson familjegrav	Gårdsnamn	77
51 0151A	1930-tal	Anna och Josef Morelius	Ovanlig	78
51 0155	ca 1900	Joh. Kallebergs familjegrav	Del av områdeskaraktär enl. ovan	79
51 0156	1931	Nämndemannen K J Kallebergs familjegrav	Titel	80
51 0160	1916	A O Wikman, A Mattson	Del av områdeskaraktär enl. ovan	82
51 0167	1965	Kyrkvärden Jöns Nilsson	Titel	85
51 0169	1947	Hemmansägaren A J Stenberg	Titel	86
51 0171	1943	Hem-äg Albin Elvén	Titel	87
51 0175	1955	David och Emelie Rundblad	Ovanlig	88
52 0188	1970	Aina Wenner-Dyberg	Ovanlig	92

Gravvårdar med mycket högt kulturhistoriskt värde - Torsånga griftegård

Gravn:r	Ålder	Namn	Huvudmotiv	Bilaga 3/s
61 0002	1924	Grundläggaren P J Johansson familjegrav	Titel, ovanlig	3
61 0004	1950-tal	Flottningsförman Clas Gustafsson	Titel, lokal historia	5
61 0007	1907	Karl Blixt / den första å denna kyrkogård	Tidig gravvård, särskilda kvaliteter, inskription	6
61 0009	1922	Ångbåtsägaren Sved Anders Andersson	Personhistoria, lokal historia, ovanlig, material och hantverk osv.	7
61 0010	1951	Flottningsinspektör Claes A Andersson	Titel, lokal historia	8
61 0027	1955	Back Nils Eriksson	Gårdsnamn, material och hantverk	13
61 0028	1933	Handlanden C J Lindström	Personhistoria	14
61 0036	1959	Viktor Haglöf	Personhistoria	15
61 0040	1943	Helge Andersson	Material och hantverk, särskilda kvaliteter	16
61 0056	1930-tal	Mats Mattsons familjegrav	Material och hantverk, särskilda kvaliteter	19
61 0065	1930-tal	Kamrer Axel Schedwin familjegrav	Personhistoria	22
61 0115-116	1968	Einar Larsson	Personhistoria	33
61 0160	1966	Trädgårdsmästaren Eric Larsson	Titel, lokal historia	47
61 0229-230	1974	Frisörmästare Uno Candell	Titel, material och hantverk	59
62 0026	1981	Folke Collin	Personhistoria	66
63 0001	1919	Ångbåtsbefälhavaren P A Engström	Titel, lokal historia	70
63 0007	1920-tal	Brovaktare Eriksson och hans syster Lina	Titel, lokal historia, områdeskaraktär: allmänt varv	74
63 0008	1921	Wikström	Ovanlig, områdeskaraktär: allmänt varv	75
63 0012	1925	...ström	Ovanlig, områdeskaraktär: allmänt varv	79
63 0013	1920-tal	Marta	Ovanlig, områdeskaraktär: allmänt varv	80

<i>Gravn:r</i>	<i>Ålder</i>	<i>Namn</i>	<i>Huvudmotiv</i>	<i>Bilaga 3/s</i>
63 0017	1920-tal	Andersson	Ovanlig, områdeskaraktär: allmänt varv	83
63 0018	1942	Stina Lisa Pettersson	Personhistoria, områdeskaraktär: allmänt varv	84
63 0023	1946	Sågv. arb Bror Eriksson	Titel, lokal historia	86
63 0029	1947	Brunnsböraren Gustaf Wikström	Titel, ovanlig	91

Gravvårdar med högt kulturhistoriskt värde - Torsånga griftegård

<i>Gravn:r</i>	<i>Ålder</i>	<i>Namn</i>	<i>Huvudmotiv</i>	<i>Bilaga 3/s</i>
61 0003	1913	C J Östlund familjegrav	Tidig gravvård	4
61 0012	1910-tal	H Lidman familjegrav	Tidig gravvård	9
61 0018	1930	Karl Åkerlund familjegrav	Tidig gravvård	10
61 0022	1920-tal	K E Söderlund familjegrav	Tidig gravvård	11
61 0024	1932	Hemmansägaren H J Blomqvist	Titel, särskilda kvaliteter, ovanlig	12
61 0049	1956	Hemmansägaren Lars Jonsson	Titel	17
61 0053	1920-tal	C W Danielsson familjegrav	Tidig gravvård	18
61 0057	1950-tal	Johan Andersson	Inskription	20
61 0063	2001	Cecilia Brindbergs	Material och hantverk	21
61 0067	1930-tal	E W Johansson	Inskription	23
61 0070	1930-tal	Bagg Ernst Eriksson	Gårdsnamn	24
61 0071	1940	Viktor Anderssons familjegrav	Ovanlig	25
61 0072	1941	Sven Gustafssons familjegrav	Ovanlig	26
61 0076	ca 1940	J A Nyman familjegrav	Ovanlig	27
61 0082	2007	Jut Anders Olsson	Material och hantverk	28
61 0086	1978	Olle Schedwin	Material och hantverk	29
61 0088	1956	Emil Schedwin	Material och hantverk, ovanlig	30
61 0102-104	1993	Musikdirektör Erik Magnusson	Titel	31
61 0114	1993	Markku Heinonen	Ovanlig	32
61 0140	1948	K M Andersson familjegrav	Områdeskaraktär: monumental modernism	34
61 0141	1948	E E Hellbergs familjegrav	Områdeskaraktär enl. ovan	35
61 0142	1949	Frida Bjurman	Områdeskaraktär enl. ovan	36
61 0143	1958	Elis Hellberg familjegrav	Områdeskaraktär enl. ovan	37
61 0144	1940-tal	Robert Jacobsson	Områdeskaraktär enl. ovan	38

<i>Gravn:r</i>	<i>Ålder</i>	<i>Namn</i>	<i>Huvudmotiv</i>	<i>Bilaga 3/s</i>
61 0145	1951	Arvid Eriksson	Områdeskaraktär enl. ovan	39
61 0148	2003	Täpp Erik Eriksson	Gårdsnamn	40
61 0149	1951	Emma och Emil Jansson	Områdeskaraktär enl. ovan	41
61 0151	1950	Lantbrukaren Arvid Malm- grens familjegrav	Områdeskaraktär enl. ovan, titel	42
61 0152	-	August Hansson	Områdeskaraktär enl. ovan	43
61 0155	1960	Hustrun Hilda Blixt	Områdeskaraktär enl. ovan	44
61 0156	1962	Anders Wikström	Områdeskaraktär enl. ovan	45
61 0157	1965	Elna Sundin	Områdeskaraktär enl. ovan	46
61 0160	1966	Trädgårdsmästaren Eric Lars- son	Områdeskaraktär enl. ovan, titel	47
61 0161	1967	Bertil S Nygårdh	Områdeskaraktär enl. ovan	48
61 0163	1968	Inga Håkansson	Områdeskaraktär enl. ovan	49
61 0165	1957	Birgit Hedvall	Områdeskaraktär enl. ovan	50
61 0166	1958	Hemmansägaren Torsten Ols- son	Områdeskaraktär enl. ovan, titel	51
61 0168	2014	Arne Stålberg	Material och hantverk	52
61 0169	1975	Hemmansägaren Robert Gran- berg	Områdeskaraktär enl. ovan, titel	53
61 0170	1961	Emil Eriksson	Områdeskaraktär enl. ovan	54
61 0171	1963	Rosén	Områdeskaraktär enl. ovan	55
61 0172	1963	Nils Eriksson	Områdeskaraktär enl. ovan	56
61 0173	1950-tal	Fjärdingsman Birger Sand	Titel	57
61 0176	1964	Hemmansägaren Gunnar Ols- son	Titel	58
61 0236- 237	1977	Erik Sörslätt	Ovanlig	60
62 0018	2009	Arne Molin	Särskilda kvaliteter	61
62 0022	2006	Maria Karlsson	Särskilda kvaliteter	62
62 0023	1989	Alice Jernberg	Material och hantverk	63
62 0024	1988	Pappa Roland	Material och hantverk	64
62 0025	1987	Johanna	Material och hantverk	65
62 0027	1976	Arthur Westerlund	Material och hantverk	67
62 0062	1987	Provinsialläkare Erik Dahlman	Titel	68
62 0083	1977	Häradsskrivaren Bertil Sjödén	Titel	69
63 0004	1912	Brobacks A G Andersson	Områdeskaraktär: allmänt varv	71
63 0005	1920-tal	-	Områdeskaraktär: allmänt varv	72
63 0006	1920-tal	-	Områdeskaraktär: allmänt varv	73

Lantbrukaren Arvid Malmgrens gravvård är karaktäristisk för tiden kring 1900-talets mitt. Gravvårdar med texten del av värdefull områdesstruktur: monumental modernism i listan över kulturbeskrivande värdefulla gravvårdar på griftegården har en likartad karaktär.

Gravn:r	Ålder	Namn	Huvudmotiv	Bilaga 3/s
63 0009	1918	A Knutsson	Områdeskaraktär: allmänt varv	76
63 0010	1920-tal	-	Områdeskaraktär: allmänt varv	77
63 0011	1940-tal	Erik Hedman	Områdeskaraktär: allmänt varv	78
63 0015	1920-tal	-	Områdeskaraktär: allmänt varv	81
63 0016	1920-tal	-	Områdeskaraktär: allmänt varv	82
63 0019	1930-tal	Göta	Områdeskaraktär: allmänt varv	85
63 0024	1947	O E Sundström	Områdeskaraktär: allmänt varv	87
63 0025	1931	Sara Bjurman	Områdeskaraktär: allmänt varv	88
63 0026	1949	Per August Nilsson	Områdeskaraktär: allmänt varv	89
63 0028	1930-tal	Karin Eriksson	Områdeskaraktär: allmänt varv	90
63 0036	1959	Thomas	Områdeskaraktär: allmänt varv	92
63 0038	1960	Göran Bohman	Områdeskaraktär: allmänt varv	93

KÄLLOR

Otryckta källor

Dalarnas museum

Dalarnas museums arkiv,

Werkmäster, Lisskulla, *Torsångs griftegård - kulturhistorisk inventering av griftegård och gravvårdar*, Dalarnas museum, Falun, 1994

Werkmäster, Lisskulla, *Torsångs kyrka - kulturhistorisk inventering av kyrkogård och gravvårdar*, Dalarnas museum, Falun, 1994

Dalarnas museums bildsamling

AB Flygtrafiks bildsamling

Karl-Erik Forsslunds bildsamling

Stora Kopparbergs Bergslags Aktiebolags bildsamling

Dalarnas museums klipparkiv,

Borlänge tidning 19 oktober 1935, länsträdgårdsmästare

Rudolf Larsson, »Kyrkogårdskultur, kyrkogårdarna i Dalarna lämnar ofta nog mycket övrigt att önska«

Landsarkivet i Uppsala (ULA),

Torsångs kyrkoarkiv, O 1 B: Handlingar angående kyrkogård

Digitala källor

Internet 1, om Torsångs socken (https://sv.wikipedia.org/wiki/Tors%C3%A5ngs_socken) 2021-12-20

Tryckta källor och litteratur

Ahlberg, Hakon, *Dalarnas kyrkor i ord och bild*, Kronvall information i samarbete med Västerås stifts information, Falun, 1996

Andréasson, Anna, *Gravvårdar i sten: ett mångskiftande kulturarv*, Movium, Alnarp, 2012

Bengtsson, Rune & Bucht, Eivor (red.), *Kyrkogårdens gröna kulturarv*, MOVIMUM-sekretariatet i samarbete med Institutionen för landskapsplanering, Sveriges lantbruksuniv., Alnarp, 1992

Borg, Anneli & Torgén, Charlott, *Gravvårdar av gjutjärn*, Bergslagens kontrakt, Västerås stift, Örebro läns museum rapport 2016:3, 2016

Darphin, Jean-Paul, *Torsångs kyrka*, Västerås stift, 2005

Ekström, Sören, *Från pionjär för eldbegängelse till modern branschorganisation*, Sveriges kyrkogårds- och krematorieförbund (SKKF), Stockholm, 2007

Ericson, Björn (red.), *Kopparbergets modersocken : Torsångsbygden från istid till nutid : en studiecirkel berättar sin bygds historia*, Torsångs hembygdsförening, Borlänge, 2010

Hellstrand, Gösta, *Flottningen i Dalälven: utveckling, teknik, organisation*, Dalarnas mus., Falun, 1980

Juvander, Katarina, »Minnen från ett äventyr«, *SFV kulturvärden.*, 2004:4, s. 4-13, 2004

Nolin, Catharina, »Kyrkogårdsetetik och ceremonier« i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 2006:52 – *Ceremoniella rum*, Uppsala, 2007

Schönback, Hedvig, *De svenska städernas begravningsplatser 1770–1830: arkitektur, sanitet och det sociala rummet*, Stockholmia, Diss. Uppsala : Uppsala universitet, 2008, Stockholm, 2008

Smedberg, Lovisa, *Antikvarisk medverkan vid renovering av klockstapeln vid Torsångs kyrka*, Dalarnas museum, Falun, 2015

Sveriges kyrkogårds- och krematorieförbund, *Den framtida krematorieverksamheten*, 2017

Söderqvist, Lisbeth, *Att gestalta välfärd: från idé till byggd miljö*, Formas, Stockholm, 2008

Theorell, Anita, Wästberg, Per & Hammarskiöld, Hans, *Minnets stigar: en resa bland svenska kyrkogårdar*, Max Ström, Stockholm, 2001

Torsångs hembygdsförenings årsblad, Torsångs hembygdsförening, Falun, 1960-

www.dalarnasmuseum.se

Postadress

Box 22, 791 21 Falun

E-adress

info@dalarnasmuseum.se

Telefon, växel

023-666 55 00